

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZIRLIYI

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGISTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Ərtünov Nofəl Bünyami oğlu

**“Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsinin və idarə olunmasının
ekoloji-hüquqi və iqtisadi mexanizmləri ”**

mövzusunda

MAGİSTR DISSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı 060510 Ekologiya

İxtisasın adı Ətraf mühitin mühafizəsi metodları və bərpası

Elmi rəhbər Magistr proqramının rəhbəri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad) (A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

c.e.n. dos. Xəlilov İ.B.f.r.e.n. dos. F.M.Novruzova

Kafedra müdiri

(A.S.A., elmi dərəcə və elmi ad)

c.e.n. dos. Mehdiyeva V.Z.

BAKİ – 2016

Mündəricat

Giriş.....	3
Fəsil 1. Ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin nəzəri əsasları	7
1.1. Ətraf mühitdən istifadənin ekoloji-hüquqi anlayışları və növləri.....	7
1.2. Ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin tənzimlənməsinin formaları, funksiyaları və metodları.....	11
1.3. Ətraf mühitdən istifadənin tənzimlənməsinin prinsip və amilləri.....	15
Fəsil II. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin idarə edilməsinin ekoloji-hüquqi aspektləri.....	23
2.1. Ətraf mühitdən istifadə sahələrində idarəetmə.....	23
2.2. Ətraf mühitin mühafizəsinin idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmləri..	29
2.3. Ətraf mühitdən istifadənin idarə edilməsinin ekoloji-hüquqi aspektləri.	34
Fəsil III. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi və tənzimlənməsində dövlət idarəetmə orqanları və hüquqi mexanizmlər.....	46
3.1. Ətraf mühitdən istifadənin idarə edilməsinin dövlət orqanları.....	46
3.2. Ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsi.....	61
3.3. Ətraf mühitin mühafizəsində vətəndaşların hüquqi təminatı.....	68
Nəticə və təkliflər.....	75
Ədəbiyyat.....	77

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə dünyanın bütün hüquqi dövlətlərində insanın təbii ehtiyatlardan öz tələbatı üçün istifadə etməsi hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə münasibətləri tənzimləyən normalar sistemi təbiətdən istifadə hüququ adlanır. Belə normalar əsasən təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericilikdə, yəni torpaq, Yer in təki, su, meşə, heyvanlar aləmi və s. haqqında qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikası qanununda da təbiətdən istifadənin bir sıra növləri fərqləndirilir.

Azərbaycan dövləti təbii ehtiyatların istifadəsini, bərpasını və mühafizəsini tənzimləyir. Bu işin həyata keçirilməsi üçün dövlət proqramları tərtib edilir, təbii resursların kadastrı, monitorinqi və uçotu aparılır. Təbiətdən istifadənin normalaşdırılmasına görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan limitlər və kvotalar müəyyən müddət üçün təbii ehtiyatların istifadəsinin, ətraf mühitə atılan zərərli maddələrin, məişət və istehsalat tullantılarının yerləşdirilməsinin son hədlərini müəyyən edir. Limitlər və kvotalar müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir və müvafiq icra hakimiyyət orqanları tərəfindən verilir.

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi və ekoloji qanunvericiliyin aktları ilə tənzimlənir. Göstərilən hüquq təbii ehtiyatların mənsubiyyətini möhkəmlədən hüquqi normaların məcmusu olub, onların əldə edilməsi şərtlərini tənzimləyir, onlarla sahibkarlıq, istifadə və idarəetmə qaydalarını və mühafizəsini həyata keçirir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi cəhətdən mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə, xüsusi və digər formaları qəbul edilmişdir. Göstərilən formaların təsnifatı mülkiyyət hüququnun subyektlərinə görə aparılır.

İstər cəmiyyətin, istərsə də müəyyən ərazidə yaşayan xalqların həyat

fəaliyyətində iqtisadi və təbii xüsusiyyətlər təbii ehtiyatların rolunu və yerini müəyyən edir, torpaq və digər təbii ehtiyatlar xalqların mülkiyyət obyektı kimi deyil, daha çox onların həyat və fəaliyyətinin əsas yaşayış mühiti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dövləti ölkənin təbii sərvətlərinin əsas mülkiyyətçisidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət mülkiyyət hüququnun obyektləri torpaqların əksər hissəsi, meşə və su fondu, yerin təki, vəhşi fauna və digər təbii ehtiyatlardır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ torpaq sahələrinə və onlarda yerləşmiş – ayrılmış – sūtuturlar və ağac-kol bitkilərinə aiddir.

Əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlara və onların mühafizəsinə aid bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi (30 dekabr 1997-ci il), Su Məcəlləsi (25 dekabr 1997-ci il), Yerin təki haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 fevral 1998-ci il), Torpaq Məcəlləsi (25 iyun 1999-cu il) və s. belə qanunlardandır ki onlara əlavə və dəyişikliklər edilməklə daima təkmilləşdirilir.

Qeyd etməliyik ki, təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları hüquqi əsaslara da malikdir. Hüquqi əsaslar təbiətdən istifadə məsələsində xüsusi yer tutmaqla təbiətdən istifadə sahəsində iqtisadi və ekoloji biliklərin geniş təhlilinə ehtiyac yaradır.

Dissertasiyada təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları və həm də onun tənzimlənməsi, idarə olunması ilə bağlı bir çox məsələlər təhlil edilmişdir. Burada tarazlı inkişaf konsepsiyasının təbiətdən istifadənin tədqiqində yeri, ekoloji-iqtisadi tələblər və bu sahədə qanunauyğunluqlar, bazar münasibətlərinin təbiətdən istifadədə yeri və əhəmiyyəti, təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması, ekoloji və iqtisadi dəyərlərin qiymətləndirilməsi, çirkləndirməyə görə ödəmələr, maliyyələşdirmə və ekoloji sahibkarlıq, təbiətdən istifadənin idarə edilməsi, tənzimlənməsi və digər sahələrdə hüquqi qanun və normativlər şərh olunmuşdur ki, bu da mövzunun aktuallığını göstərir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi — Azərbaycan Respublikasında təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin təsiri nəticəsində ətraf mühitin dəyişməsinin idarə edilməsi, onun tənzimlənməsi, sağlamaşdırılması və mühafizəsi, təbii ehtiyatların bərpası və səmərəli istifadəsi, keyfiyyət normativlərinin və ekoloji tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi olmuşdur. Ekoloji nəzarətin əsas vəzifəsi təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin mühafizəsində ekoloji-hüquqi tələblərə riayət olunmasının təmin edilməsidir.

Tədqiqatın bu məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüş və əsasən yerinə yetirilmişdir:

— ətraf mühitin və onun obyektlərinin mühafizəsi sahəsindəki qanunvericilik və onun yerinə yetirilməsi üçün vacib olan tədbirlərin icra olunmasının təmini;

— təbiəti mühafizə qanunvericiliyinə əməl olunmasını tənzimləmək ;

— təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərə təbiəti mühafizə sahəsindəki vacib olan tələblərə riayət etməyi xəbərdar etmək;

— ekoloji cəhətdən ziyan vura biləcək hərəkətlərin qarşısını almaq;

— təbii ehtiyatlardan istifadə zamanı zərərli maddələrin atılması, tullanması və basdırılması üçün icazə vermək və ya almaq;

— ətraf mühitin keyfiyyət normativlərini müəyyənləşdirmək, ətraf mühitə ziyanlı təsirlərə icazə veriləcək hədd daxilində limit qoymaq;

— qanunların pozulmasına görə cərimə şəklində inzibati cəza növünü tətbiq etmək.

— ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qəbul olunmuş qanunları, normativ və standartları daima təkmilləşdirmək.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsinin nəzəri və tətbiqi məsələlərini, bu sahədə idarəetmə problemlərini aydınlaşdırmaq, qanunvericilik və normativlərə əməl olunmasını təmin etməklə ətraf mühitdən istifadə prosesində təbii mühitə vurulan ziyanlara görə cərimə sanksiyaları tətbiq etmək və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə

stimullaşdırıcı tədbirlərin təmin edilməsidir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqat zamanı Dövlət Statistika Komitəsi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Milli Məclis və Nazirlər Kabinetinin qəbul etdikləri qanunlar, normativlər, statistik və tədqiqat materialları, çoxsaylı ədəbiyyat mənbələrinlə istifadə edilmişdir. Tədqiqat metodları kimi kamerial, statistik, ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, müqayisə və s. üsullar tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin ekoloji-hüquqi və iqtisadi aspektləri qanunvericilik bazası əsasında təhlil olunmuşdur. Bu sahədə idarəetmə orqanları, onların hüquq və vəzifələri, idarəetmənin iqtisadi mexanizmləri, onların ekoloji-hüquqi istiqamətləri, həmçinin təbiəti mühafizə sahəsində vətəndaşların hüquqi təminatı məsələləri tədqiq edilmişdir.

İşin təcrübi əhəmiyyəti. Respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsi və idarə edilməsinin ekoloji-hüquqi və iqtisadi mexanizmlərinin tətbiqinin nəticəsində əhalinin sağlam ətraf mühitdə yaşama hüquqları təmin olunacaq, qanunun aliliyi və işlək olması, vurulan ziyanə görə cərimə sanksiyalarının tutulması və yığılan vəsaitin təbiəti mühafizə tədbirlərinə sərf olunması mövcud ekoloji durumu daha da sağlamlaşdıracaqdır.

İşin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, həmçinin ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil 1. Ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin nəzəri əsasları

1.1. Ətraf mühitdən istifadənin ekoloji-hüquqi anlayışları və növləri

Müasir dövrdə dünyanın bütün hüquqi dövlətlərində insanın təbii ehtiyatlardan öz tələbatı üçün istifadə etməsi hüquq normaları vasitəsi ilə tənzimlənir. Təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə münasibətləri tənzimləyən normalar sistemi təbiətdən istifadə hüququ adlanır. Belə normalar əsasən təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericilikdə, yəni torpaq, Yerin təki, su, meşə, heyvanlar aləmi və s. haqqında qanunvericilikdə təsbit olunmuşdur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında doktrinada təbiətdən istifadənin bir sıra növləri fərqləndirilir. Bu zaman təsnifat müxtəlif meyarlara əsasən aparılır. Təsnifat üçün ən ümumi meyar təbiət obyektinə hesab olunur. Buna uyğun olaraq, təbiətdən istifadə hüququ aşağıdakı növlərə bölünür:

- torpaqdan istifadə hüququ;
- Yerin təkindən istifadə hüququ;
- sülardan istifadə hüququ;
- meşələrdən və meşə fonduna daxil olmayan bitkilərdən istifadə hüququ;
- heyvanlar aləmindən istifadə hüququ {20}.

Təbiət obyektinə görə ən ümumi təsnifatdan sonra hər bir obyektədən istifadənin məqsədli təyinatına görə də təsnifat aparılır ki, bu, digərləri içərisində əsas təsnifat hesab olunur. Təbiətdən istifadənin məqsədli təyinatına görə növləri, təbii ehtiyatın özünəməxsusluğu və ictimai tələbatları ödəməsi nəzərə alınmaqla, təbii ehtiyatlar haqqında qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Təbiətdən istifadəçilər hüquqi və fiziki şəxslər (xarici istifadəçilər də daxil olmaqla), dövlət, qeyri-dövlət təşkilatları, daimi və müvəqqəti, ilkin və təkrar istifadəçilər ola bilərlər.

Azərbaycan dövləti təbii ehtiyatların istifadəsini, bərpasını və mühafizəsini tənzimləyir. Bu işin həyata keçirilməsi üçün dövlət proqramları tərtib edilir, təbii

resursların kadastri, monitorinqi və uçotu aparılır.

Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir və müvafiq icra hakimiyyət orqanları tərəfindən verilir.

İcazənin verilməsi, ekoloji münasibətlərin inzibati-hüquqi metodlarla tənzimlənməsi deməkdir. Təbii ehtiyatlardan istifadə olunması üçün alınan icazə mahiyyətə aşağıdakı əlaməti özündə birləşdirir:

- icazə, həmin təbii ehtiyatın mülkiyyət və ya sahiblik aktıdır;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin dövlət nəzarəti formasıdır;
- təbiətdən istifadənin səmərəli tənzimləmə vasitəsidir {20}.

İcazənin predmeti istifadə üçün müəyyənləşdirilmiş təbii ehtiyatlardır. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunun 11-ci maddəsində deyilir: «Təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir». Qanunda həmçinin təbii ehtiyatların ayrı-ayrı növlərindən istifadəyə, habelə aşağıdakı fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə xüsusi icazə tələb olunduğu sadalanır:

- ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin toplanması;
- xüsusi təhlükəli olan istehsalat və məişət tullantılarının daşınması, basdırılması və saxlanması;
- ekoloji auditor fəaliyyəti;
- ekoloji cəhətdən təhlükə törədə bilən təsərrüfat fəaliyyəti {3}.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında Qaydalarda 36 adda fəaliyyət növünə lisenziya verilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, onlardan yalnız üçü ekologiya və təbiətdən istifadəyə aiddir:

1. Radioaktiv və ionizə şüaları verən maddələrin tullantılarının saxlanması və basdırılması; 2. Toksik istehsalat tullantılarının utilizasiyası və zərərsizləşdirilməsi; 3. Yabanı dərman bitkilərinin xammalının yığılması. Qanunvericiliyə görə

xüsusi icazə ilə yanaşı müqavilə forması da nəzərdə tutulmuşdur. Müqavilə əsasən təbii obyektlərin icazəyə verilməsi üçün bağlanır. Bağlanmış müqavilənin sahibi aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirməlidir: istifadəyə verilmiş təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməsini; təbii ehtiyatların işlədilməsi, qorunması, bərpası və artırılması məsələlərini kompleks həll etməsini; ətraf mühitə mənfi təsirin qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirməsini; təbii ehtiyatların istifadəçilərinin hüquqlarını pozmamasını; təbiətə, adamların həyatına və sağlamlığına, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakına və mənafeələrinə vurduqları zərəri ödəməsini və s.

Hüququn ən yeni sahələrindən biri kimi ekologiya hüququ XX əsrin ikinci yarısında təbii ehtiyatların istifadəsi və mühafizəsinin nizamlanması kimi həyata keçirilməsindən irəli gəlmişdir. Belə ki, təbii ehtiyatların əsas hissələri dövlətə məxsus olmaqla, digər subyektlərə istifadəyə verilir. Təbiətdən istifadə hüququ — ekologiya hüququ institutunun tərkibi kimi özündə təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydaları və şərtlərini, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən normativlərin sistemini əks etdirir.

Təbiətdən istifadə hüququ — təbii obyektlərin istifadə üçün alınması ilə əlaqədar subyektlər tərəfindən konkret hüquq və öhdəliklərin əldə edilməsinin məcmusudur.

Müxtəlif ədəbiyyat mənbələrində qeyd olunan şərtlərin öz müstəqilliyini yenidən qazanmış respublikamızda da mövcud olması, onun hüquq sistemində yeni bir hüquq sahəsinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hüquqi tənzimləmənin predmetinin dəqiq müəyyən edilməsi hüquq normalarını düzgün tətbiq etmək üçün məcburi şərtədir. Belə ki, yalnız müəyyən əlamətlərə malik ictimai münasibətlər hüquqi tənzimləmənin predmeti ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il) qəbul edildikdən sonra ekologiya hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin əhatə dairəsi xeyli genişlənmişdir. İndi bu hüquq münasibətlərinin obyektı bütövlükdə ətraf mühitdir.

Təbiət obyektlərinin mühafizəsi, yaxşılaşdırılması və bərpası ilə yanaşı,

onlardan istifadə iki əsas istiqamətdə aparılır:

- a) bilvasitə istismar olunan təbiət obyektlərindən səmərəli istifadə;
- b) istismar olunan təbiət obyektlərinin faydalı xüsusiyyətlərindən səmərəli istifadə.

Beləliklə, ekoloji ictimai münasibətlər dedikdə, tarixi proseslərlə şərtlənən, təbiət obyektlərinin (təbii ekoloji sistemlərin), habelə insanın həyatına, fəaliyyətinə, sağlamlığına təsir göstərən digər maddi obyektlərin mühafizəsinə, yaxşılaşdırılmasına, bərpasına yönələn, yaxud indiki və gələcək nəsillərin maraqları naminə ətraf mühitin maksimum mühafizəsi məqsədi ilə bu amillərin qarşılıqlı təsirinə yönələn istehsalat münasibətləri başa düşülür.

Beləliklə, cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı təsiri sahəsində insanların maraqlarını və tələbatlarını nəzərə almaqla, aşağıdakı münasibətlər ekologiya hüququnun predmetini formalaşdırır:

- təbiət obyektləri və ehtiyatları ilə bağlı mülkiyyət münasibətlərinin;
- təbiətdən (təbii ehtiyatlardan) istifadə üzrə münasibətlərin;
- ətraf mühitin mühafizəsi üzrə münasibətlərin;
- fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi üzrə münasibətlərin təhlili.

Məsələn, ətraf mühitin müxtəlif fiziki təsirlərdən mühafizəsi sahəsində ekoloji hüquqla tənzimlənən münasibətlər olduqca müxtəlif və çoxşaxəlidir. Buraya ətraf mühitin mühafizəsinin aşağıdakı sahələri aiddir:

- dağ-mədən sənayesinin istismarından; istehsalat obyektlərinin doğurduğu səs-küydən;
- tikinti prosesində və nəqliyyat vasitələrinin, məsələn, metronun istismarı prosesində yaranan vibrasiyalardan;
- elektrotexnikadan istifadə zamanı yaranan elektromaqnit sahələrindən;
- fiziki və radioaktiv təsirlərdən;
- kənd təsərrüfatı texnikasından istifadə prosesində torpağa həddən artıq ağırlığın düşməsindən;

— tullantı sularının su hövzələrinə axıdılmasından və $s; \{3,4,20\}$.

1.2. Ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin tənzimlənməsinin formaları, funksiyaları və metodları

İdarəetmə forması hüquq sahəsinə tənzimləmə fəaliyyətinin hüquqi və qeyri-hüquqi formaların tətbiq edilməsinin meydana çıxan xarici görünüşüdür.

Tənzimləmənin qeyri-hüquqi formaları iki əsas növdə ifadə olunur:

a) ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə məsələlərində həyata keçirilən, qəbul edilməsi hüquqi xarakter daşımayan, deməli hüquqi tənzimləmə həddindən kənarda qalan, təsərrüfatın operativ idarə edilməsi. Məsələn, torpağın bu və ya digər kateqoriyaya aid edilməsi iqtisadi məsələdir, əgər belə aidiyyat ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə ilə əlaqədar qanunla müəyyən olunmuş qaydalara zidd deyilsə, onda bu məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qərar hüquqi əsasa malik deyil.

b) icraçıların öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün lazım olan vasitələrlə təmin edilməsi. Bu idarəetmə fəaliyyəti olmadan qanun həyata keçirilməsə də, məsələn, torpağın münbitliyi haqqında qanun mineral gübrələrlə təmin olunması səbəbindən reallaşmasa belə, həmçinin hüquqi təbiətə malik deyildir.

Əksər hallarda tənzimləmə formaları öz təbiətinə görə qeyri-hüquqi olur, belə ki, hüquqi formalar o yerdə tətbiq olunur ki, orda meydana çıxan ziddiyyətlər yalnız hüquqi yolla aradan qaldırıla bilər.

Hüquqi formalar 3 əsas növdə ifadə olunur:

a) hüquq yaradıcılığı; b) hüquq tətbiqetmə; c) hüquq mühafizə.

Hüquqi tənzimləmə metodları aşağıdakılardır:

1) Məcburi göstəriş metodu, başqa sözlə imperativ metod. Həmin metodda idarəetmə üzrə qərarın dəqiq və olduğu kimi yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur, ondan hər hansı bir kənarlaşmaya yol verilmir. Belə metod, qərarın yerinə yetirilməsi zamanı yerli şəraitin uçuotu və xüsusiyyəti tələb olunmadan tətbiq

olunur. Məsələn, yer quruluşu layihəsinin reallaşmasına görə müəllif nəzarətinin həyata keçirilməsi, yerli şəraitdən və xüsusiyyətdən asılı olmadan qanunun məcburi tələbidir.

2) Tövsiyə metodunun reallaşması yerli şəraitin uçotu və xüsusiyyətinin nəzərə alınmasının yol verildiyi idarəetmə qərarlarının çıxarılmasında ifadə olunur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinə görə torpaq kateqoriyalarının rejimi azsaylı xalqların və etnik qrupların yaşadığı ərazilərdə dəyişə bilər, yəni torpaq kateqoriyaları haqqında ümumi qaydalar yerli şəraitdən və xüsusiyyətdən asılı olaraq dəyişdirilir. Torpaq Məcəlləsinin bu müddəası tövsiyəedici xarakter daşıyır.

3) Sanksiyalaşdırma metodu və ya məhdud özünüidarəetmə metodu zamanı idarəetmə qərarını idarə olunan təşkilat qəbul edir, lakin onlar yalnız səlahiyyətli qurum bu qərarı təsdiq etdikdən sonra hüquqi qüvvəyə malik olur. Məsələn, təsərrüfat daxilində yerquruluşu haqqında qərarı kollektiv özü qəbul edir. Lakin bu layihənin təsdiq olunması torpaq ehtiyatları və yerquruluşu üzrə müvafiq qurum tərəfindən həyata keçirilir.

4) İcazə metodu, orqanların tam özünü idarə etdiyini göstərir ki, bu zaman onlar özləri heç kəsdən asılı olmadan idarəetmə qərarı qəbul edirlər {1,20}.

Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimləməsinin metod və formaları, müvafiq səlahiyyətli dövlət idarəetmə funksiyaları vasitələri ilə həyata keçirilir. İdarəetmə qurumlarının növündən və səlahiyyətindən asılı olmayaraq onlardan hər biri birbaşa və ya dolayısı aşağıda adları sadalanan yeddi funksiyanı yerinə yetirir və ya yerinə yetirilməsində iştirak edir:

1. Təbii ehtiyatların və digər təbii obyektlərin uçotu və dövlət kadastrının aparılması.
2. Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsi üzrə tədbirlərin planlaşdırılması.
3. Təbii obyektlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi.
4. Təbii obyektlərin artırılması.

5. Təbii obyektlərin məkan-ərazi quruluşu.
6. Təbii obyektlərin istifadəsi və mühafizəsinə nəzarət.
7. Təbiətdən istifadə hüququ haqqında mübahisələrin həlli {20,33}.

Təbii ehtiyatlara mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Mülki Məcəlləsi və ekoloji qanunvericiliyin aktları ilə tənzimlənir. Göstərilən hüquq təbii ehtiyatların mənsubiyyətini möhkəmlədən hüquqi normaların məcmusu olub, onların əldə edilməsi şərtlərini tənzimləyir, onlarla sahibkarlıq, istifadə və idarəetmə qaydalarını həyata keçirir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi cəhətdən mülkiyyətin dövlət, bələdiyyə, xüsusi və digər formaları qəbul edilmişdir. Göstərilən formaların təsnifatı mülkiyyət hüququnun subyektlərinə görə aparılır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti Azərbaycan xalqına məxsusdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisi hüdudlarında yerləşən torpaq, yerin təki, daxili sular və zonaları, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyətidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsində göstərilir ki, təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafelərinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur [5].

Azərbaycan dövləti ölkənin təbii sərvətlərinin əsas mülkiyyətçisidir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət mülkiyyət hüququnun obyektləri torpaqların əksər hissəsi, meşə və su fondu, yerin təki, vəhşi fauna və digər təbii ehtiyatlardır.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ torpaq sahələrinə və onlarda yerləşmiş — ayrılmış (qapalı) sututarlar və ağac-kol bitkilərinə aiddir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində «təbii ehtiyatlar» anlayışı dəqiqləşdirilmir. Əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında təbii ehtiyatlara aid bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsi (30 dekabr 1997-ci il), Su Məcəlləsi (25 dekabr 1997-ci il), Yerin təki haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13 fevral 1998-ci il), Torpaq Məcəlləsi (25 iyun 1999-cu il) və s. belə qanunlardandır [3,4].

Təbii ehtiyatların əsas hissəsi dövlətə məxsus olduğu üçün onlar, digər subyektlərə yalnız istifadəyə verilir. Təbiətdən istifadə hüququ, hüquqi normaların sistemini göstərən, təbii ehtiyatların istifadəsinin qaydaları və şərtlərini, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən ekologiya hüququnun mühüm institutudur.

Təbiətdən istifadə hüququ təbiət obyektlərinin istifadəyə alınması ilə əlaqədar subyektin əldə etdiyi konkret hüquq və öhdəliklərin məcmusudur.

Təbiətdən istifadə hüququnun subyektə vətəndaşlar və hüquqi şəxslər, obyektə isə həm fiziki (yerlərdə natura kimi), həm də hüquqi (müvafiq hüquqi sənədlərin qanuni-ləşdirilməsi yolu ilə) cəhətdən ayrılmış təbii ehtiyatların müəyyən hissəsidir.

Təbiətdən istifadə hüququ bir neçə əsas növlərə görə təsnifləşdirilir: istifadə qaydaları və şərtlərinə görə ümumi və xüsusi; obyektinə görə torpaqdan, meşədən, yerin təkindən, sudan və s. istifadə müddətinə görə müddətsiz (daimi) və müddətli (müvəqqəti) müəyyən edilir. Bu da öz növbəsində uzun və qısa müddətli ola bilər.

Təbiətdən istifadə hüququnun ümumi və xüsusi bölgüsü mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təbiətdən ümumi istifadə hüququ bütün vətəndaşlar üçün təbii mühitdən sərbəst və pulsuz istifadənin zamanətli qanuni imkanı olub, hər bir insanın həyatının yeri, şəraiti və vasitəsi kimi təbiətdən istifadəni nəzərdə tutur. O, bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından irəli gəlir və hazırkı qanunvericiliyin (torpaq, meşə, su və s.) normalarında konkretləşdirilir.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququ xüsusi hüquqi sənəd (lisenziya, icarə müqaviləsi, dövlət aktı və s.) əsasında həyata keçirilir, cəmiyyətin təsərrüfat və digər maraqlarının ödənilməsi prosesində onların məqsədli fəaliyyətinə uyğun olaraq təbii ehtiyatların müəyyən hissəsinin qanunla təsdiq olunmuş qaydada istifadəsi imkanını göstərir. O, adətən, pullu olur.

Beləliklə, təbiətdən ümumi və xüsusi istifadə hüququ bir-birindən bir neçə əlamətinə görə fərqlənir: subyektinə görə, həyata keçirilməsinin məqsəd və qaydasına görə, meydana çıxmasının əsasına görə.

Təbiətdən xüsusi istifadə hüququnun xitam edilməsinə əsas təbii ehtiyatların müvafiq növlərinə uyğun olan, konkret adları torpaq, meşə, su və s. qanunvericiliyində müəyyən edilmiş hüquqi faktlardır.

Bununla yanaşı, bütün təbii ehtiyatların ümumi sayına aid olan, məsələn, istifadə müddətinin qurtarması, hüquqi şəxsin təbiətdən istifadəsinin ləğv edilməsi, dövlət və ictimai ehtiyatlar üçün təbii obyektlərin istifadədən götürülməsi, təbii obyektlərin mühafizəsi və ya məqsədli istifadə qaydalarının pozulmasını təbiətdən istifadə hüququna xitam edilməsinin bir neçə əsası kimi ayırmaq olar.

«Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa (1999) görə, ekoloji təhlükəsizliyin tələblərinə riayət edilməsi təbii ehtiyatlara mülkiyyət, sahiblik və onlardan istifadə hüquqlarının həyata keçirilməsinin məcburi şərtidir (maddə 4.3). [3,4,20].

1.3. Ətraf mühitdən istifadənin tənzimlənməsinin prinsip və amilləri

Ətraf mühitdən istifadənin prinsipləri həm ümumi hüquqi prinsiplərə, həm də bu sahəyə xas olan — sahəvi prinsiplərə əsaslanır. Sosial ədalət və sosial azadlıq prinsipi, hüquq bərabərliyi (qanun qarşısında bərabərlik) prinsipi, hüquq və vəzifələrin vəhdəti prinsipi, təqsirə görə məsuliyyət prinsipi, qanunçuluq prinsipi və digər prinsiplər bütövlükdə hüququn mahiyyətini müəyyən edən prinsiplərdir.

Sahəvi prinsiplər xüsusi normalarda ifadə oluna bilər və ya hüquq normalarının analizi zamanı meydana çıxa bilər. Məsələn, ətraf mühitin mühafizəsinin əsas prinsipləri Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanunun 3-cü maddəsində təsbit edilib. Həmin prinsiplər, eyni zamanda ekologiya hüququnun prinsipləridir.

Bir hüquq sahəsi kimi ekologiya hüququnun prinsipləri həmin sahənin özünəməxsus «mikrosxemini» təcəssüm etdirməklə, həm obyektiv, həm də subyektiv mənada cəmiyyətin və təbiətin optimal qarşılıqlı təsirinin tələblərinə

maksimum uyğun gəlməlidir [8].

Buna görə də ətraf mühitdən istifadədə ekologiya hüququnun bütün prinsiplərinə aşağıdakı əlamətlər xasdır:

a) Obyektiv şərtlilik. Əgər o, təbiətə, tarixə və cəmiyyətə uyğun gələrsə, yalnız o zaman düzgün olduğunu qəbul etmək olar;

b) Tarixi şərtlilik. Dövlətin quruluşu və siyasətinin dəyişməsi ilə ilk növbədə hüquqi tənzimləmənin prinsipləri də dəyişir. Belə ki, əgər 1978-ci il Azərbaycan SSR Konstitusiyasına görə torpaq və təbii obyektlər yalnız dövlət mülkiyyətində idisə, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il (12 noyabr) Konstitusiyasına görə onlar vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində də ola bilər, yəni təbii obyektlərin müstəsna olaraq yalnız dövlət inhisarında olması prinsipi dəyişmişdir;

c) Sistemlik. Ekologiya hüququnun bütün prinsiplərini ümumhüquq, ümumi və xüsusi prinsip hissələri kimi təsnifləşdirmək olar.

Ekologiya hüququnun ümumhüquqi (konstitusiya) prinsipləri əsasən respublikamızın Konstitusiyasında təsbit edilmişdir və bu səbəbdən də ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan göstərişləri təmsil edir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1. Xalq hakimiyyətiprinsipi ekoloji münasibətlərdə birbaşa qüvvədədir, yəni dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları vasitəsi ilə öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün Azərbaycan xalqının imkanlarını ifadə edir.

Konstitusiyaya görə ölkəmizdə hakimiyyətin mənbəyi xalqdır.

Xalqın seçdiyi hakimiyyət orqanları yerlərdə hər hansı obyektin tikintisi altına torpaq sahəsini ayıran və götürən zaman əhalini torpağın qarşdakı verilməsi və vətəndaşların yerli referendumlar, toplantılar, yığıncaqlar, demokratiyanın digər birbaşa formaları vasitəsi ilə fikirlərinin ortaya çıxarılması haqqında məlumatlandırmalıdırlar.

İctimai ekoloji nəzarət ekoloji nəzarətin bir forması olub, dövlət və istehsalat ekoloji nəzarəti ilə yanaşı fəaliyyət göstərir.

2. Humanizmprinsipi onunla ifadə olunur ki, ölkədə və beynəlxalq münasibətlər sahəsində təbiətdən istifadə münasibətləri hər şeydən əvvəl adamların

nəinki indiki, həm də gələcək nəsillərinin maraqlarını nəzərə almaqla qurulur. Bu səbəbdən adı çəkilən prinsipin iki tərəfi var:

a) insanların sağlamlığına zərər vura biləcək təbii obyektlərin istifadə qaydasının yolverilməzliyi. Belə ki, müəssisələrə maqnit sahəsinin, çirkəlmənin, səs səviyyəsinin, atmosfərə buraxılan zərərli maddələrin, mümkün yol verilən qatılığının normativlərinin artırılmasına icazə verilmir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

b) hər bir ekoloji hüquq münasibəti subyektinin borcudur ki, öz fəaliyyətini həmin davranışın ekoloji təhlükəsizliyinə ekoloji münasibətdə daha yaxşı uyğun gəlməni təmin edən üsulla həyata keçirsin. Belə ki, həyata keçirilməsi ətraf təbii mühitə zərərli təsir göstərə bilən təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı qərarın qəbul edilməsindən qabaq dövlət ekoloji ekspertizası keçirilməlidir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

3. Sosial ədalət prinsipi. Bu prinsipə görə hamının məhkəmə və qanun qarşısında bərabərhüquqlu olması, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, hər bir Azərbaycan vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının pozulması zamanı onların məhkəmə müdafiəsi ölkəmizin Konstitusiyasında təsbit olunmuşdur.

Həmin prinsip ekoloji hüquq münasibətlərinin hər bir subyektinin ekoloji-hüquqi statusunun məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılmasını, ekologiyadan istifadədə bərabərhüquqlu vəziyyət imkanını təmin edir.

4. Qanunilik prinsipi. Bu prinsip ekoloji hüquq münasibətlərinin subyektlərinin bütün normativ göstərişləri dəqiq və qeyd-şərtsiz yerinə yetirməsi ilə ifadə olunaraq, özündə üç tərkib elementini birləşdirir:

a) ekoloji hüquq münasibətlərinin subyektləri olan bütün vətəndaş və təşkilatların hamısına bütün normativ göstərişlərin şamil olunmasını nəzərdə tutan ümumilik prinsipini. Xüsusən də, Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan hər kəs təbii sərvətlərə qayğı ilə yanaşmağa, təbiəti və ətraf mühiti qorumağa borcludur (AR-nın Konstitusiyası, maddə 78).

b) qanunda nəzərdə tutulanlar istisna olmaqla hər hansı vəziyyətin bəhanəsi

ilə normativ göstərişlərin yerinə yetirilməsindən geriçəkilmələrin yolverilməzliyini nəzərdə tutan şərtsizlik prinsipi. Xüsusən də, ekoloji hüquq pozuntusu törətmiş şəxs qanunla müəyyən olunmuş məsuliyyətdən yalnız son dərəcə zəruri hallarda azad edilir.

c)ölkəmizin hər hansı hissəsində ekoloji hüquq münasibətlərinin bütün subyektləri tərəfindən bütün normativ göstərişlərin eyni cür tətbiqini nəzərdə tutan vahidlik prinsipi. Bu səbəbdən qanunilik özündə yerli ənənə və xüsusiyyətlərin nişanələrini daşımamalıdır, o naxçıvanlı, gəncəli, şirvanlı ola bilməz, o vahid olmalıdır — azərbaycanlı olmalıdır.

5.Beynəlxalq və milli tərəflərə malik olan beynəlmiləçilik prinsipi.

Beynəlxalq tərəfdən beynəlmiləçilik prinsipi ekoloji hüquq münasibətlərində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı nəzərdə tutur (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

Benyəlmiləçilik prinsipi beynəlxalq hüquq normalarının milliliyə nisbətən üstünlüyünü nəzərdə tutur. Belə ki, əgər ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlə (və ya dövlətlərlə) bağladığı beynəlxalq müqavilədə milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulandan başqa qaydalar müəyyən edilmişdirsə, onda beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Qanun).

6.Bütün təsərrüfatçılıq formalarının və təbii obyektlərə münasibətdə bütün mülkiyyət formalarınınbərabər-hüquqluğu prinsipi.O, aşağıdakı normativ qanunlarla təmin edilir:

a)təbii obyektlərin təsərrüfat istismarı gedişində meydana çıxan inhisarçı meyllərin kəsilməsi. Belə ki, dövlət antiinhisar komitəsinin orqanları təbiətdən istifadəçi müəssisələrin fəaliyyətinə, onların məcburi parçalanması və ləğvinə qədər qanunla müəyyən olunmuş müdaxiləsini həyata keçirmək hüququna malikdir;

b)təbiətdən istifadəçi müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə qanunsuz müdaxilədən müdafiə edilməsi. Məsələn, müəssisələr onların hüquqlarını pozmuş,

qanunsuz qərarın qəbul olunmasında günahkar olan vəzifəli şəxslərdən və idarəetmə orqanlarından maddi zərərin tam məbləğində cərimə ala bilər, həmçinin qanunsuz qərarın məhkəmə ləğvinə nail ola bilər.

7.Təbiətdən istifadəçilərin öz hüquq və öhdəliklərinin lazımi icrasının stimullaşdırılması prinsipi. Xüsusən də, qanunla ətraf təbii mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi nəzərdə tutulmuş (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu), təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödənişlik prinsipi müəyyən olunmuş, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqi zamanı müəssisələrə vergi və digər güzəştlər həyata keçirilmişdir və s.

Ekoloji qanunvericilikdə tətbiq olunan stimullaşdırmanı pozitiv və neqativə ayırmaq olar. Birinci, təbiətdən istifadəçilərin öz öhdəliklərinin lazımi icrasının stimullaşdırılmasında, ikinci — pozuntuya görə hüquqi və digər məsuliyyətin mövcudluğunda və tətbiqində ifadə olunmasında.

8.Subyektiv məsuliyyət daşıma prinsipi. Yəni yalnız ekoloji hüquq pozuntusuna görə təqsirliyə ekoloji-hüquqi məsuliyyətin tətbiqi (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

9.Ekoloji hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquq və öhdəliklərininprinsipivahidliyi(AR-nın Konstitusiyası). Bu, vətəndaşların öz öhdəliklərinin onların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsindən ayrılmaz surətdə yerinə yetirilməsində ifadə olunur. Belə ki, hər kəs ekoloji hüquq pozuntusu ilə onun səhhətinə və ya əmlakına dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq, onun vəziyyəti haqqında düzgün informasiya almaq hüququna malikdir; hamı təbii və ətraf mühiti qorumağa, təbii sərvətlərə qayğı ilə yanaşmağa borcludur (AR-nın Konstitusiyası). Bu prinsipə görə ekologiyadan istifadə sahəsində hər bir hüquqa müəyyən öhdəlik uyğun gəlməlidir.

10.İnandırma və məcburetmənin uzlaşdırılması prinsipi— «əvvəlcə inandırmaq və yalnız sonra məcbur etmək» formulunu əks etdirir. Ekoloji ictimai münasibətlər sahəsində pozuntuya görə məcburetmə yalnız məcburi qaydada müəyyən edilmiş məsuliyyətə görə qəsdən cinayət törətmə və digər cinayət

pozuntusu növləri istisna olmaqla lazım olan hallarda tətbiq edilir. (AR-nın Cinayət Məcəlləsi).

11. Aşkarlıq prinsipi—təhrif olunmasına görə təqsirkar vəzifəli şəxslərin inzibati və digər məsuliyyət daşdığı halları (Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu), ətraf mühitin vəziyyəti haqqında ölkə ərazisində yaşayan hər kəsin düzgün informasiya almaq hüququnu nəzərdə tutur (AR-nın Konstitusiyası). Bununla, eyni zamanda, həmin prinsip ekoloji hüquq pozuntusuna görə məsuliyyətin tətbiqi zamanı aşkarlığı nəzərdə tutur ki, bu da çox mühüm profilaktiki əhəmiyyətə malikdir [3,4,14,20].

Ətraf mühitdən istifadənin prinsiplərinin aşağıdakı növləri qeyd olunur:

1. Müvafiq ərazidə yaşayan xalqların maraqlarının prioriteti və ayrılıqda hər bir insanın hüquqlarının müdafiəsi.

Hər bir vətəndaş ətraf təbii mühitə təbii fəlakət, bədbəxt hadisə, qəza, təsərrüfat və digər fəaliyyətlə əlaqədar yaranmış mənfi təsirdən səhhətini mühafizə etmək hüququna malikdir. Bu hüquq ətraf təbii mühitin mühafizəsi, vətəndaşların əmək şəraiti, məişəti, istirahəti, tərbiyəsi və təhsili üçün yaxşı şəraitin yaradılması, yaxşı keyfiyyətli qida məhsullarının istehsalı və satışı, həmçinin əhaliyə mümkün olan tibbi köməyin edilməsi ilə təmin olunur (Ətraf mühit mühafizəsi haqqında AR-nın Qanunu).

2. Təsisat maraqlarının ümumdövlət maraqları üzərində üstünlüyü aradan qaldıran təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin ümumdövlət tənzimlənməsinin birincilik prinsipi bundan əvvəlki prinsiplə sıx bağlıdır və onun təmin edici qaydasıdır. Belə ki, torpağın istifadəçilərə verilməsi yalnız yerli hakimiyyət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Nazirlik və baş idarələr isə ancaq təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsi üzrə ayrı-ayrı funksiyaları həyata keçirirlər. Bu mənada Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi təbii ehtiyatların istifadəsi və mühafizəsi üzrə nəzarət funksiyasını həyata keçirir.

3. Təbii obyektləri onların məqsədli təyinatına tam uyğun olaraq istifadə

etməyə hər bir təbiətdən istifadəçinin öhdəsinə götürdüyü, təbii obyektlərin ciddi məqsədli istifadəsi prinsipi. Məsələn, qanunda yol verilən hallar istisna olmaqla kənd təsərrüfat təyinatlı torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadəsi qadağandır.

Təbii obyektlərin məqsədli təyinatı həm onların verilməsi (satın alınması) zamanı, həm də müəyyən hüquqi statusla pay verilməsi yolu ilə olduğu zaman müəyyən edilir.

Təbii obyektlərin təsərrüfat quruluşu layihələrində təsbit olunmuş dövlət iradəsini təbiətdən istifadəçilərin yerinə yetirməsi məcburidir. Belə ki, müvafiq icazəsi olmadan müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilmiş yer quruluşu layihəsindən kənara çıxmağa görə təqsir vəzifəli şəxslər üçün cərimə nəzərdə tutulmuşdur .

4. Təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi prinsipi, təbii obyektlərin təsərrüfat istismarından minimal xərclərlə ən yüksək səmərə almağa cəhd etməni ifadə edən, bu zaman iqtisadi və ekoloji zərər yetirməyən, təbiətdən istifadənin qanunla qüvvəyə yüksəldilmiş iqtisadi tərəfini əks etdirir.

Təbii obyektlərin səmərəli istifadəsi prinsipi bu işin iqtisadi və ekoloji tərəflərini nəzərdə tutur.

5. Təbii obyektlərin istifadəsində mühafizə tədbirlərinin üstünlüyü prinsipi onunla şərtlənmişdir ki, bütün təbii obyektlər təsərrüfat istismarının mənfi nəticələrindən sığortalanmamışdır. Bu və ya digər təbii obyektin təsərrüfat istismarı üzrə hər hansı təsir onun mühafizəsi üzrə müəyyən tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə müşahidə olunmalıdır.

Belə ki, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında elə bir qayda müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı üçün təbiətdən istifadənin hər hansı növü zamanı sağlam ətraf mühit təmin edilməlidir; bu məqsəd üçün əhalinin həyatı, əməyi və istirahəti üçün normal ekoloji şəraitin təminatı, həyat və sağlamlığının mühafizəsinin önəmliyi müəyyən edilmişdir.

6. Təbiətdən istifadədə kompleks yanaşma prinsipi onunla ifadə olunur ki,

təbii obyektin istifadəsi zamanı bütövlükdə ətraf təbii mühitlə və digər təbii obyektlərlə onun bütün ekoloji əlaqələrini nəzərə almaq vacibdir. Bu səbəbdən hər bir konkret təbiətdən istifadə növünün tərkibində, adətən, təbiətdən istifadənin əsas məqsədi və əsas məqsəddən irəli gələn əlaqəli məqsədi olur.

7. Təbiətdən istifadənin sabitliyi prinsipi belə bir tələbatla şərtlənmişdir ki, hər bir təbiətdən istifadəçi öz vəziyyətinin sabitliyinə inanmalı və təbii obyektin istismarı zamanı bütün vacib işləri görməyi bacarmalıdır.

8. Təbii obyektlərin və təbii ehtiyatların ödənişli istifadəsi prinsipi.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanunda (maddə 24) bütün təbii ehtiyatların istifadəsinə görə ödənişlilik müəyyən edilmişdir ki, bura ətraf mühitin çirklənməsinə və digər təsir növlərinə görə ödəmələr də daxildir [2,4,20,34].

Müxtəlif ekoloji fondların əmələ gəlməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Ətraf mühitin müəyyən edilmiş limitlərdən artıq çirkləndirilməsinə görə cərimələr qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə tutulur.

Fəsil II. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin idarə edilməsinin ekoloji-hüquqi aspektləri

2.1. Ətraf mühitdən istifadə sahələrində idarəetmə

Respublikamızda təbiətdən istifadə sahəsində idarəetmə işini artıq qeyd etdiyimiz kimi əsasən Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, digər səlahiyyətli orqanlar həyata keçirir.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı kimi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2001-ci il tarixli, 485 sayılı Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Nazirlik Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində ətraf mühitin qorunması, təbiətdən istifadənin təşkili, yeraltı suların, mineral-xammal ehtiyatlarından və yerüstü təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, onların bərpa, hidrometreoloji proseslərin müşahidəsi və proqnozlaşdırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

O öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, qanunlarını və onun tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarını və öz Əsasnaməsini rəhbər tutaraq, fəaliyyətini bilavasitə və özünün yerli orqanları, tabeliyində olan müəssisə, təşkilat və digər qurumları vasitəsi ilə həyata keçirir.

Nazirlik öz fəaliyyətini digər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə ictimai təşkilatlarla əlaqəli şəkildə qurur.

Fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına həyata keçirən Nazirlik müstəqil balansla, operativ idarəçilik hüququ ilə dövlət mülkiyyətində olan əmlaka, üzərində dövlət gerbinin təsviri və öz adı əks olunmuş möhürə, müvafiq ştamlara və blanklara,

banklarda hesablara malik olub, əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- təbii sərvətlərin öyrənilməsi, onlardan istifadə edilməsi, bərpası, mühafizəsi, bu sahədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılması üzrə dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- daxili suların və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suların bioloji ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, onların qorunması və artırılması sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasında yerin təkinin geoloji öyrənilməsi, mühafizəsi və mineral-xammal ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək;

- meşələrin istifadəsi, bərpası, yaradılması, mühafizəsi və meşə təsərrüfatı fəaliyyətinin aparılması sahəsində dövlət proqramlarını müvafiq qaydada hazırlamaq və həyata keçirmək;

- ekologiya, təbiətdən istifadə, geologiya və faydalı qazıntılar üzrə müvafiq milli fəaliyyət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzrə dövlət proqramları hazırlamaq və həyata keçirmək;

- Azərbaycan Respublikasında əhəlinin sağlam ekoloji mühitdə yaşamaq hüququnu təmin etmək üçün ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən istifadə edilməsi sahəsində dövlət idarəçiliyini həyata keçirmək;

- hidrometeorologiya xidmətini təşkil etmək, hidrometeoroloji müşahidələrin aparılmasını, proqnozlar hazırlanmasını və məlumatların yayılmasını təmin etmək;

- təbii ehtiyatların, faydalı qazıntıların, bitki örtüyü, flora (o cümlədən meşə), fauna (o cümlədən balıq), su və enerji mənbələrinin istifadə olunması prosesində ekoloji təhlükəsizliyin gözlənilməsi, ekoloji baxımdan torpağın bərpası və mühafizəsi, habelə atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirmək;

- öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq beynəlxalq öhdəliklərin həyata keçir-

rilməsini təmin etmək və bu sahədə digər orqanların fəaliyyətini əlaqələndirmək;

— Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş digər vəzifələri həyata keçirmək.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

— səlahiyyətləri daxilində mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, bələdiyyə orqanlarından, fiziki və hüquqi şəxslərdən müəyyən olunmuş qaydada arayış və təlimatlar tələb etmək;

— mədən vergisi ödəyicilərindən hesabat ili üçün ildə bir dəfə müəyyən edilmiş qaydada faydalı qazıntıların hasil edilmiş həcmi haqqında hesabat balansı almaq;

— mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, müəssisələrdən və təşkilatlardan yerin təkindən istifadə haqqında müəyyən edilmiş hesabat formaları üzrə məlumatlar almaq;

— qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hüquqi şəxs statuslu idarə və təşkilatlar yaratmaq və ləğv etmək;

— zəruri hallarda Azərbaycan Respublikasının digər icra hakimiyyəti orqanları ilə birgə tədbirlər həyata keçirmək;

— kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının təsdiq edilməsi və uçotu üçün Azərbaycan Respublikasının Faydalı Qazıntı Ehtiyatları üzrə Komissiyasını yaratmaq;

— təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi məsələləri barəsində nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri, idarələri və təşkilatları tərəfindən yol verilmiş pozuntulara görə tədbirlər görülməsi üçün qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq təşkilatlar qarşısında məsələ qaldırmaq;

— Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq geoloji kəşfiyyat işlərini və yer təkinin öyrənilməsi və ondan istifadə ilə əlaqədar işlər həyata keçirən bütün müəssisə və təşkilatlar,

geoloji proseslər ilə əlaqədar işə həmçinin yerli icra hakimiyyəti və özünüidarə orqanları üçün öz səlahiyyətləri hüddudlarında icrası məcburi olan əmrlər, qərarlar, təlimatlar və göstərişlər vermək;

— nazirlik əməkdaşlarının nəzarət funksiyalarının icrası zamanı ölkə ərazisində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrə, təşkilatlara, idarələrə, ekspedisiyalara, bazalara, zəmilərə, anbarlara və digər obyektlərə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin və Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin obyektlərinə maneəsiz (xidməti vəsiqələrini təqdim etməklə) daxil olmaq, öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirmək üçün zəruri olan sənədlərlə, o cümlədən təhlillərin nəticələri ilə pulsuz tanış olmaq;

— nazirliyin əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada öz vəzifə borclarını həyata keçirmək üçün xidməti silah gəzdirmək;

— ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müəssisə (istehsalat) nəzarəti qaydalarının və normalarının gözlənilməsini yoxlamaq;

— ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulmasının aradan qaldırılmasına dair fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı tələblər irəli sürmək;

— ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər haqqında işlərə baxmaq və təqsirkarların inzibati və ya cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə materialları müvafiq orqanlara göndərmək;

— təbiəti mühafizə sahəsində qanunvericiliyin pozulmasında istifadə olunan əşya, alət, ləvazimatları və digər vəsaitləri, qanunsuz əldə edilmiş məhsulları qanunvericiliyə uyğun olaraq götürmək və inzibati qanunvericilikdə müəyyən edilmiş digər hərəkətləri həyata keçirmək;

— ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunvericiliyin pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin həcmələrini müəyyən etmək və bunun əsasında təqsirkar olan şəxslərə bu zərərin könüllü ödənilməsi barədə tələblər irəli sürmək və ya iddiaları məhkəməyə təqdim etmək;

— təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin pozulmasına səbəb olan sənaye obyektlərinin və başqa obyektlərin layihələşdirilməsini, tikilməsini, yenidən qurulmasını və ya genişləndirilməsini qadağan etmək;

— ətraf mühiti mühafizə normalarını və qaydalarını pozan sənaye müəssisələrinə və təşkilatlarına qarşı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq tədbirlər görmək;

— ov üçün xüsusi icazə və ovçuluq biletləri vermək, habelə ovçuluq fəaliyyəti üçün ov yerləri ayırmaq;

— sayı tənzimlənən vəhşi heyvan növləri barədə müvafiq tədbirlərin keçirilməsi qaydalarını elmi təşkilatların və əlaqədar dövlət orqanlarının rəyi nəzərə alınmaqla müəyyən etmək;

— heyvanların təbii mühitdən götürülməsi yolu ilə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən zooloji kolleksiyaların yaradılmasına və bunların zənginləşdirilməsinə icazə vermək;

— öz səlahiyyətləri daxilində və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda təbii ehtiyatlardan istifadə müqabilində və ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə müəyyən edilmiş ödənişlərin vaxtında dövlət fonduna köçürülməsinə nəzarət etmək;

— ekoloji tələblərin pozulması ilə əlaqədar müəssisələrdə, qurğu və obyektlərdə həyata keçirilən işlərin məhdudlaşdırılması və müvəqqəti dayandırılması, o cümlədən maliyyələşdirilməsinin dayandırılması, onların istismara verilməsinin qadağan edilməsi, təsərrüfat və başqa fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və ya bu fəaliyyətə xitam verilməsi haqqında vəsatət qaldırmaq;

— Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində hərəkət edərək ətraf mühiti çirkləndirən yerli və xarici gəmiləri saxlamaq, çirklənmənin səbəblərini araşdırmaq və qanunvericiliyə uyğun müvafiq tədbirlər görmək;

— xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və obyektlərinin pasportunu qeydiyyatı almaq;

— yerli əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılmasına və ləğv edilməsinə rəy vermək;

— təbiət parklarının, dövlət təbiət yasaqlıqlarının əsasnamələrini təsdiq etmək;

— dövlət təbiət yasaqlıqlarının yaradılması barədə təqdimatlar vermək;

— mineral-xammal ehtiyatlarından istifadəyə dair tövsiyələr hazırlamaq, geologiya elminin və təcrübəsinin ən yeni nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün Azərbaycan Respublikasının yüksək ixtisaslı mütəxəssislərini, habelə elmi-texniki cəmiyyətlərin əməkdaşlarını cəlb etməklə elmi-texniki şura yaratmaq;

— müstəqil surətdə və ya digər dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar və təsərrüfat subyektləri ilə birgə mükafatlar, prizlər, adlı təqaüdlər və başqa təltiflər təsis etmək, həmçinin fəxri ad və digər dövlət təltiflərinin verilməsi barədə müvafiq qaydada təkliflər vermək;

— qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövrü mətbuat orqanları təsis etmək, ekologiya və təbii sərvətlərə, onların mühafizəsinə və istifadəsinə dair jurnallar, toplular, xüsusi informasiya bülletenləri və digər nəşrlər buraxmaq;

— ekologiya və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən ictimai təşkilatlarla birlikdə təbiətdən və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə haqqında bilikləri təbliğ etmək, bu sahədə müsabiqələr, sərgilər, konfranslar və başqa tədbirlər keçirmək;

— təbiəti mühafizə, təbiətdən və təbii sərvətlərdən istifadə sahəsində xarici və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa dair təkliflər hazırlamaq, ətraf mühit problemlərinin həlli ilə bağlı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının maraqlarını müvafiq beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək;

— öz səlahiyyətləri daxilində beynəlxalq, məhəlli, milli və yerli səviyyədə proqramlar, layihələr və başqa sənədlər hazırlamaq, aidiyyəti üzrə təqdim etmək və ya həyata keçirmək;

— mineral-xammal bazasının bərpası üzrə dövlət fondu, ətraf mühitin

mühafizəsi üzrə dövlət fondu və meşələrin qorunub saxlanması və təkrar istehsalı fondunun vəsaitlərinə sərəncam vermək;

— qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hüquqları həyata keçirmək [20,26].

2.2.Ətraf mühitin mühafizəsinin idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmləri

Ətraf mühitin mühafizəsi zamanı yaranan ən mürəkkəb problem iqtisadi və ekoloji maraqların toqquşmasından ortaya çıxır. Dünyanın inkişaf etmiş bütün ölkələrində hələ də bu münasibətləri inzibati-hüquqi metodlarla (qadağalar, məhdudiyyətlər, inzibati tədbirlər və s.) tənzimləməyə çalışırlar.

Lakin müasir dövrdə yeni bir tendensiya — ekoloji münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi inzibati-hüquqi təsir vasitələrinin ətraf mühitin mühafizəsində iqtisadi stimullaşdırma ilə olan üsullarında öz əksini tapmışdır. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda V fəsil ətraf mühitin mühafizəsi layihəsində iqtisadi tənzimləməyə həsr edilmiş, bu qanunun müddəaları əsasında ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadi mexanizmi əks olunmuşdur.

Qanuna görə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi tənzimləmənin məqsədi ekoloji təhlükəsizlik, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, onların bərpası və artırılması tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına, planlaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə təbiətdən istifadəçilərin maddi marağını artırmaqdır.

Qanunvericiliyə əsasən, ətraf mühitin mühafizəsinin fəaliyyət sahələri və iqtisadi əsasları aşağıdakılardır:

— ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin proqnozlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi;

— təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;

— ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəmələr və cərimələr;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi maraqlandırma;
- ətraf mühitin mühafizəsi fondlarının yaradılması, qrantlar;
- beynəlxalq qurumlardan ekoloji proqramları həyata keçirmək məqsədilə ayrılan vəsaitlər (maddə 22). [3,4,20].

İnzibati-hüquqi təsir mexanizmi əgər hakimiyyət və təbəçilik münasibətlərinə söykənsə, iqtisadi mexanizm icraçının maraqlarının maddi cəhətdən reallaşdırılmasına əsaslanır. İqtisadi mexanizmin tərkibinə, daimi fəaliyyət göstərən mövcud institutlarla (idarəetmə prinsipi və orqanları) bərabər, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni formalar da daxildir.

Təbii ehtiyatların kadastrı, material-texniki və maliyyə təminatı, təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə haqq, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəniləcək cərimə, kreditalma və vergitutma zamanı edilən güzəştlər, habelə vergilərdən azad olunma mövcud institutlar qrupuna daxildir. Bu zaman yeni yaranan iqtisadi stimullardan ekoloji sığortanı, əsas təbiətqoruyucu təsərrüfat fondlarının artırılmış amortizasiya normalarının müəyyənləşdirilməsini, ekoloji təmiz məhsula görə həvəsləndirici qiymətlərin tətbiq olunmasını, ekoloji xidmətlər bankının yaradılmasını və s. göstərmək olar.

Təbii ehtiyatların kadastrı dedikdə, həmin ehtiyatların iqtisadi, ekoloji, təşkilati və texniki göstəricilərinin məcmusu başa düşülür ki, bu göstəricilər eyni zamanda təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyətini, onların istifadəçilərinin tərkibi və kateqoriyalarını da əks etdirir. Kadastr göstəriciləri təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin, təbii sərvətlərin maya dəyərinin, onların satış qiymətlərinin, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması və bərpası tədbirlərinin əsasını təşkil edir.

Təbii ehtiyatların vahid kadastrı olmasa da, ayrı-ayrı təbii ehtiyatlar üzrə kadastr mövcuddur. Məqsəd və strukturuna görə təbii ehtiyatların kadastrları ümumilikdə vahid iqtisadi-hüquqi sxem yaradırlar.

Torpaq kadastrı Azərbaycan Respublikasının «Torpaq Məcəlləsi» (1999) və Azərbaycan Respublikasının «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında» Qanununun (1998) tələblərinə uyğun olaraq həyata

keçirilir.

Qanunvericiliyə görə dövlət torpaq kadastrı — torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçuğu, bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə məlumatların məcmusudur.

Torpaq kadastrının məlumatlarından torpaq ehtiyatlarının istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində istifadə olunur, xüsusilə, torpaqların səmərəli istifadəsində, münbitliyinin artırılmasında, qorunmasında, digər torpaq mühafizəsi tədbirlərinə dair kompleks dövlət proqramlarının hazırlanmasında və yerinə yetirilməsində, yer quruluşu layihələrinin və sxemlərinin hazırlanmasında, şəhərsalma, meşəsalma, tikinti, meliorasiya və irriqasiya işlərinin layihələşdirilməsində və aparılmasında, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində (mübadiləsi), «maddələrin itməməsi» qanununa uyğun olaraq baş verir, daha doğrusu, bir prosesin son məhsulu digər prosesin başlanğıc məhsulu hesab olunur (tullantı əmələ gəlmir).

Təbii proseslərdən fərqli olaraq insanın yaratdığı istehsal prosesləri hələ ki, tam mükəmməl deyildir, yəni tullantısız ötürmə. Axıra qalan hər hansı bir məhsul qalığı çox halda digər istehsal prosesi üçün xammal sayılır. Aztullantılı və tullantısız texnologiyalar hələlik geniş vüsət ala bilmir. Odur ki, insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitə dəyən ziyanın tənzimlənməsi üçün xüsusi mexanizm tələb olunur.

İnsanın ətraf mühitə göstərə biləcəyi optimal təsirinə verilən fəaliyyət məhdudiyyətləri ətraf mühitin keyfiyyət normalarını müəyyən edir. Ətraf mühitə təsir tədbirlərinə norma deyilir.

Ətraf mühitin keyfiyyət normalarından ümumi şəkildə aşağıdakılar tələb olunur:

- əhalinin ekoloji cəhətdən təhlükəsizliyi;
- genofondun qorunması (bu zaman bütün canlı aləmin, o cümlədən insanın genofondunun qorunması nəzərdə tutulur);
- təsərrüfat fəaliyyətinin sabit inkişafının təmin edilməsi üçün təbii şəraiti

qorumaq və ondan səmərəli istifadə etmək.

Qeyd olunan tələblərin son məqsədi, ictimai inkişafın əsası olan iqtisadi və ekoloji maraqların elmi cəhətdən əsaslandırılmış vəhdətini yaratmaqdır. İqtisadiyyat və ekologiya arasında əldə edilmiş məcburi uzlaşma həddi icazə verilən (yol verilən) normativlər adlanır.

Keyfiyyət normativləri əsasən üç göstəricidən təşkil olunmuşdur:

- 1) tibbi — insan həyatına, onun genofonduna təsir edən göstəricilər;
- 2) texnoloji — iqtisadiyyatın insana və onun yaşadığı mühitə təsir edəcək müəyyən olunmuş məhdudiyyətlərin yerinə yetirilməsinin təminat bacarığı hesab olunan göstəricilər;
- 3) elmi-texniki — istehsal vasitələrin təsir məhdudiyyətlərinin bütün parametrlər üzrə gözlənilməsinə nəzarət imkanları.

Ətraf mühitə təsir dedikdə, insanın iqtisadi, mədəni istirahət maraqlarını həyata keçirmək üçün göstərdiyi fəaliyyəti nəticəsində təbii mühitdə baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji dəyişikliklər başa düşülür. Təbii mühitə edilən ən böyük mənfi təsir onun çirklənməsidir.

İnsanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində onun həyatına və sağlamlığına, bitki və heyvanat aləminin vəziyyətinə, təbii ekosistemlərə təhlükə törədə biləcək səviyyədə təbii mühitdə baş verən fiziki, kimyəvi və bioloji dəyişikliklər ətraf mühitin çirklənməsi adlanır.

Ətraf mühitdə yol verilə biləcək çirklənmə normalarının müəyyənləşdirilməsi həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bir qrup alimlər belə hesab edirlər ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sənayenin və kənd təsərrüfatının hərtərəfli iqtisadi inkişafına heç bir maneçilik törədilməməli, digərləri isə ekoloji göstəricilərin beynəlxalq səviyyəyə uyğun olmasını tələb etdikləri halda, mövcud qanunvericilik orta mövqedə dayanır. Yəni həm iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyi, həm də ətraf mühiti qorumağı tələb edir.

Keyfiyyət normativləri texniki və ya texniki-iqtisadi normalar olduğundan hüquqi normalara da aid edilmir. Odur ki, öz-özlüyündə bu normativlərin hüquqi

gücü yoxdur. Bu normativlər təklif və metodiki təlimat şəklində istifadə oluna bilər. Əgər bu normativlər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq olunarsa, onda onların icrası hüquqi cəhətdən məcubi sayılır. Azərbaycan Respublikasında Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və Səhiyyə Nazirliyi belə orqanlardan hesab olunur. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, normativlər heç bir qanunun tərkib hissəsi deyildir və onlar ayrıca çap olunur.

Təbii ətraf mühitin keyfiyyət normaları 3 qrupa bölünür: sanitar-gigiyenik normativlər, istehsal təsərrüfat normativləri, kompleks normativlərə.

Birinci qrupa — kimyəvi, bioloji və fiziki təsir göstərə biləcək zərərli maddələrin yol verilə bilən toplanma miqdarını müəyyən edən normativləri, habelə sanitar, müdafiə, yol verilən radiasiya səviyyəsi və digər normativlər daxildir. Bu tip normativlərin əsas məqsədi, insan sağlamlığı üçün əlverişli olan ətraf mühitin keyfiyyət göstəricilərini təyin etməkdir. Bu qrupa daxil olan normativlər daha yaxşı işlənilmiş hesab olunur.

İkinci qrup normativlər əsasən tullantıların və zərərli maddələrin atılması ilə əlaqədardır. Bu normativlərlə zərərli təsir mənbələrinə lazım olan tələblər qoyulur, onun təsiri məhdudlaşdırılır, habelə ziyan vura biləcək kəmiyyətləri müəyyən edir. Bu kateqoriya normativlərə texnoloji, tikinti, şəhərsalma qaydaları və s. daxil etmək olar.

Üçüncü qrupa isə birinci və ikinci qrupa daxil olan normativləri özündə birləşdirən kompleks normativlər daxildir. Məsələn, ətraf mühitinə təsirə məhdudiyyət qoyulan (icazə verilən) normaları, müdafiə və sanitar zona normaları və s.

Bundan başqa, təbii ehtiyatların istifadəsi (götürülməsi) normativləri də mövcuddur. Həmin normativlər müəyyən müddət üçün təyin edilirilər. Eyni zamanda, ətraf mühitə yük normalarının həddi də müəyyən edilə bilər. Bu normativlik xüsusən ərazi-sənaye komplekslərinin formalaşdırılmasında, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafında, şəhərlərin tikintisində çox vacibdir. Bu zaman təbii mühitin özünübərpə meyarlarını aşmağa yol verilmir. Müəssisələr ətrafında

həmçinin sanitar-mühafizə zonalarının müəyyən edilmə normativləri də vardır. Bu zonaların ölçüləri onların müəssisələrinin sanitar təsnifatına müvafiq olur. Məhsul və xidmətlərin ətraf mühitin təhlükəsizliyinə, insanların həyatına və sağlamlığına təsiri dövlət standartları ilə müəyyən edilir, bu zaman ekoloji sertifikatlar, habelə məhsulun nişanlanması tətbiq edilir [10,11,20].

Qanunvericiliyə görə konkret ekoloji şəraitdən asılı olaraq normativ göstəricilərin mənfi istiqamətə doğru dəyişdirilməsinə, ətraf mühitin müəyyən edilmiş keyfiyyət normativlərinin azaldılmış normalarla əvəz edilməsinə xüsusi icazə verilə bilər. Orada həmçinin ətraf mühitin təsdiq edilmiş keyfiyyət normativlərinin bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün məcburi olduğu və bu normativlərin mətbuatda dərc olunaraq yayımlanmasının zəruriliyi öz əksini tapmışdır.

2.3. Ətraf mühitdən istifadənin idarəedilməsinin ekoloji-hüquqi aspektləri

İnsan-təbiət münasibətlərinin harmonikləşdirilməsində əsas amillərdən biri təbiətdən istifadənin ekoloji-hüquqi aspektlərinin nəzərə alınmasıdır. Təbii sərvətlərdən istifadə edilməsinin ekoloji-hüquqi və mənəvi aspektlərinin nəzərə alınması, həm təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəni, həm də respublikamızda ekoloji şəraitin normal səviyyədə saxlanılmasını şərtləndirən amillərdəndir.

Təbiətdən istifadənin ekoloji və hüquqi aspektlərini araşdırmazdan əvvəl, təbii ehtiyatların təsnifatına, onların əsas əlamətlərinə, ekoloji strukturuna və təbiətdən istifadənin təyinatına nəzər salaq.

Ədəbiyyatda təbii ehtiyatlar dedikdə insanın öz mövcudluğunu təmin etməyə yönəlmiş, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdiyi təbii ehtiyatların, maddələrin və təbiət proseslərinin və s. məcmusu başa düşülür.

Elmi ədəbiyyatın təhlili əsasında təbiətdən səmərəli istifadənin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- təbii ehtiyatlardan istifadə həmin ehtiyatların bərpa olunması ilə müəyyən olunmalıdır;

- təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə;
- təbii ehtiyatların təkrar istifadəsi;
- təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi;
- təbii ehtiyatlardan istifadə prosesində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi.

Təbiətdən istifadənin yuxarıda göstərilən istiqamətlərini şərh edək:

1. Təbii ehtiyatlardan istifadənin birinci istiqaməti təbiətdə ekoloji tarazlığın saxlanılmasına xidmət edir. Respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində heyvanat və bitki aləminin qorunub saxlanılması üçün xüsusi mühafizə olunan ərazilər nəzərdə tutulmuşdur ki, bura da qoruqlar, yasaqlıqlar, milli və təbii parklar, təbiət abidələri daxildir.

2. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin digər (ikinci) istiqaməti — təbiətdən kompleks istifadədir. Təbii ehtiyatlardan istifadənin hüquqi-mənəvi və ekoloji tərəfləri kompleks istifadəni tələb edir. Təbiətdən səmərəli istifadənin bu istiqaməti faydalı qazıntıların hasilatı zamanı həyata keçirilməlidir. Qeyd edək ki, bütün faydalı filiz yataqları kompleks xarakter daşıyır, yəni praktiki olaraq hamısı bir çox müxtəlif mineralları və kimyəvi elementləri əhatə edir. Məsələn, mis filizindən həmçinin, sink, kükürd, dəmir, molibden, qızıl və gümüş almaq olar. Dəmir filizindən isə vanadium, nikel, kobalt, fosfor, barium, kükürd və germanium almaq olar. Yaxud, neft emalı zamanı əldə edilən və məşəldə yandırılan səmt qazından bir çox qiymətli birləşmələr almaq üçün istifadə etmək olar. Burada iki tendensiya nəzərə alın bilər: birincisi, təbii ehtiyatlardan eyni tipli müxtəlif təsərrüfat sahələrində istifadə edilməsi, ikincisi, təbii ehtiyatların istismara daha çox cəlb edilməsi. Bütün bunlar təbiətdən istifadənin mənəvi-ekoloji tərəflərini əhatə edir.

3. Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin üçüncü istiqaməti təbii resursların təkrar istifadəsidir. Praktiki olaraq istehsal olunan bütün material növlərinin — metal, kağız, parça, plastmas və s. təkrar emalı mümkündür. Sənaye tullantılarının

təkrar emalının əhəmiyyəti ondadır ki, birincisi, tullantıların təkrar emalına daha az enerji sərf edilir, ikincisi, təkrar emal bərk tullantıların təbiətinə, kəmiyyətə azalmasına xidmət edir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda təkrar emal məsələsi inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır ki, bu da təkrar emal texnologiyasının mürəkkəb və baha başa gəlməsi ilə əlaqədardır.

4. Təbii ehtiyatlardan istifadənin dördüncü istiqaməti təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Təbii ehtiyatlardan istifadə prosesində təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsini, əsasən, sənaye müəssisələri yerinə yetirməlidirlər. Ətraf mühitin mühafizəsinə cavabdeh olan dövlət orqanları isə sənaye müəssisələri tərəfindən təbiəti mühafizə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə nəzarət etməlidirlər. Ekoloji normativlərə görə hər hansı bir sənaye müəssisəsi aşağıdakı təbiəti mühafizə tədbirlərini həyata keçirməlidir:

- a) müəssisələrin tənzimləyici qurğularla təchiz olunmasını təmin etmək;
- b) aztullantılı texnologiyaların tətbiqi üzrə tədbirlər görmək;
- c) müəssisələrin ətrafında sanitar-mühafizə zonalarının yaradılmasını təmin etmək və s.

Ümumiyyətlə, dövlət ekoloji nəzarət orqanları ekoloji qanunvericilikdə nəzərdə tutulan normativ-hüquqi aktların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir.

5. Təbii ehtiyatlardan istifadə prosesində beşinci istiqamət yeni texnologiyaların tətbiq edilməsidir. Hazırda yeni texnologiyaların hazırlanması əsasən aşağıdakı bir çox sahələri əhatə edir:

- 1. Enerjiqoruyucu texnologiya;
- 2. Resursqoruyucu texnologiya;
- 3. Təkrar emal;
- 4. Tullantıların təmizlənməsi;
- 5. Ətraf mühitin monitorinqi və s. [2,20,33].

Respublikamızda su qanunvericiliyinin inkişafında «Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının

Qanunu (27.12.97) mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı hüquq münasibətlərini tənzimləyir. Respublikamızın su obyektləri, Xəzər dənizinin Azərbaycana mənsub olan bölməsi hüquqi cəhətdən Azərbaycan xalqının milli sərvətidir, əhalinin həyat və fəaliyyətinin əsası kimi istifadə edilir və qorunur, flora və faunanın mövcudluğunu təmin edir.

Su Məcəlləsinin I bölməsində qanunvericiliyin mahiyyəti, su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsi, respublikanın yeraltı, yerüstü və sərhəd su obyektləri, su münasibətlərinin subyektləri, su obyektləri üzərində dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti məsələləri şərh edilmişdir.

Məcəllənin II bölməsi — su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində idarəetmənin təşkilinə həsr edilmişdir. Bu bölmədə (16-29-cu maddələr) su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri və bələdiyyələrin səlahiyyətləri, su obyektlərinin dövlət monitorinqi, suların dövlət uçotu, dövlət su kadastrı, su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi üzərində dövlət nəzarəti müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunvericiliyin III bölməsi (30-95-ci maddələr) su obyektlərinin istifadəsi və mühafizəsi qaydalarını əhatə edir. Bu bölmədə (30-46-cı maddələr) su obyektlərindən istifadə hüququ, su obyektlərindən istifadənin növləri, su obyektlərinin istifadəyə verilməsi qaydaları, sudan istifadə edənlərin hüquq və vəzifələri, su təsərrüfatı fəaliyyəti nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi izah edilmişdir. Bundan başqa, su obyektlərindən əhalinin içməli su, müalicə-kurort, sağlamlaşdırma, istirahət və idman məqsədləri üçün istifadə (47-50-ci maddələr), su obyektlərindən kənd təsərrüfatı ehtiyacları üçün istifadə (51-58-ci maddələr), sənaye və hidroenergetika məqsədləri üçün istifadə (59-63-cü maddələr), nəqliyyat ehtiyacları üçün istifadə (64-65-ci maddələr), balıqçılıq və ovçuluq üçün istifadə (66-73-cü maddələr), xüsusi qorunan su obyektindən istifadə (74-76-cı maddələr), tullantı suların axıdılması, yanğından mühafizə və digər məqsədlər üçün istifadə (77-80-cı maddələr) qaydaları da təsbit edilmişdir.

Qanunvericiliyin III bölməsinin XIV fəslində su obyektlərinin mühafizəsinin ümumi qaydaları təsbit edilmişdir. Burada (81-93-cü maddələr) su mühafizə zonaları, su obyektlərinin çirklənməkdən və zibillənməkdən qorunması, sanitariya mühafizəsi zonalarının müəyyən edilməsi, su obyektlərinə zərərli təsirin yol verilən normaları, su obyektlərində fövqəladə ekoloji vəziyyət və ekoloji fəlakət zonaları haqqında hüquqi qaydalar öz əksini tapmışdır.

Məcəllənin 94-95-ci maddələrində suların vəziyyətinə təsir edən müəssisələrin, qurğuların və digər obyektlərin yerləşdirilməsi, layihələşdirilməsi, bərpası və istismarının hüquqi şərtləri ifadə olunmuşdur.

Respublikamızda meşələrdən istifadə və yaşıllıqların qorunmasında «Azərbaycan Respublikasında Meşə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında» AR Qanunu (30 dekabr 1997-ci il) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 10 fəsil, 80 maddədən ibarət olan bu Məcəllə respublika ərazisində meşə münasibətlərinin tənzimlənməsinin, meşələrdən istifadənin, onların mühafizəsinin, qorunmasının, bərpası-nın, ekoloji və ehtiyat potensialının yüksəldilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Meşə qanunvericiliyinin məqsəd və vəzifələri — meşələri elmi əsaslarla idarə etmək, meşə ekosisteminin bioloji müxtəlifliyini saxlamaq, məsələnin ehtiyat potensialını yüksəltmək prinsipləri əsasında onlardan səmərəli istifadə etmək, eyni zamanda meşələrin mühafizəsini və bərpasını təmin etməkdən ibarətdir.

Məcəllənin I fəslində (1-10-cu maddələr) meşə qanunvericiliyi ilə tənzimlənən münasibətlər, meşə münasibətlərinin obyektləri, meşə fondunun torpaqları və sahələri, meşə fonduna daxil olmayan ağac-kol bitkiləri, meşə münasibətlərinin subyektləri, meşə istifadəçiləri və s. məsələlər təsbit olunmuşdur.

Meşə Məcəlləsində respublikanın meşə fondu və ağac-kol bitkiləri üzərində mülkiyyət, onlardan istifadə hüququ, meşələrin mühafizəsi, qorunması və s. məsələlər hüquqi cəhətdən geniş yer almışdır.

Meşələrin mühityaradıcı, suyu mühafizə, qoruyucu və digər funksiyalarının saxlanması və gücləndirilməsindən (maddə 47) ibarətdir. Qanunvericilikdə meşə fondunun mühafizəsi və qorunması haqqında (maddə 58) göstərilmişdir ki,

meşələrin qorunması onların bioloji və digər xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Meşələrin mühafizəsi — meşələri məhv olunmaqdan, zədələnmədən, zəifləmədən, çirklənmədən və digər mənfi təsirlərdən qorumaq sahəsində təşkilati, hüquqi və başqa tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Təbiətdən istifadənin hüquqi-mənəvi aspektlərinə əməl edilməsi şərtlərindən biri də istər milli, istərsə də, qlobal şəkildə faydalı qazıntılardan səmərəli istifadə ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, faydalı qazıntıların istismarında texnoloji qaydalara əməl olunmadığına görə çoxlu itkiyə yol verilir. Bu baxımdan hazırda dağ-mədən kompleksləri ətraf təbii mühiti çirkləndirən, insan-təbiət münasibətlərindəki tarazlığı ciddi şəkildə pozan mühüm bir amilə çevrilmişdir. Dağ-mədən sənayesinin tullantıları həm tərkibinə görə, həm də kəmiyyətcə ekosistemin vəziyyətinə mənfi təsir etməklə gözlənilməz ekoloji təhlükə mənbəyinə çevrilə bilər.

Respublikamızda faydalı qazıntılardan istifadənin ekoloji-hüquqi cəhətdən tənzimlənməsində «Yerin təki haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (13.02.1998-ci il) böyük rol oynamışdır. Bu Qanun Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub bölməsində yer təkinin öyrənilməsi (axtarış, kəşfiyyat), onun səmərəli istifadəsi, mühafizəsi və görülməli işlərin təhlükəsizliyi ilə əlaqədar münasibətləri tənzimləyir. Eyni zamanda, qanun yerin təkindən istifadədə dövlətin, yer təki istifadəçilərinin və vətəndaşların mənafelərinin qorunmasını təmin edir.

Qanunun I fəslində yer təkindən istifadənin prinsipləri, yer təki üzərində mülkiyyət hüququ, yer təkinin vahid fondu, yer təkindən istifadə münasibətlərinin tənzimlənməsində dövlət hakimiyyət orqanlarının vəzifələri əsas yer tutur. «Yer təkindən istifadənin prinsipləri» adlanan 2-ci maddədə ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsi əsas şərtlərdən biri hesab edilir. Qanunun 11-ci maddəsində göstərilir ki, yerin təkinin ayrı-ayrı sahələrindən istifadə ölkənin təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsini təyin etmək məqsədilə məhdudlaşdırıla, yaxud qadağan edilə bilər. Bu baxımdan əgər yaşayış məntəqələrinin, şəhərətərafı zonaların,

sənaye, nəqliyyat və rabitə obyektlərinin ərazilərində yerin təkindən istifadə insanların həyat və sağlamlığına təhlükə törədirsə, təsərrüfat obyektlərinə və ya ətraf mühitə zərər vurarsa, o, qismən və ya tamamilə qadağan edilə bilər.

Qanunda göstərilir ki, yerin təki istifadə üçün müəyyən müddətə və ya daimi verilir.

Təbiətdən istifadə prosesində tarixən həmişə hüquqi-ekoloji gərginlik yara-
dan məsələlərdən biri torpaqdan səmərəsiz və israfçılıqla istifadə olmuşdur. Tarixi təcrübə göstərir ki, torpaqdan səmərəsiz istifadə forması onun degradasiyasına gətirib çıxarır.

Torpağın degradasiyası dedikdə onun ekosisteminin pozulması, torpağın ətraf mühitin davamlılığını təmin etmə qabiliyyətinin azaldılması, yaxud məhv edilməsi başa düşülür. Torpaq ehtiyatlarından istifadə öz təyinatına görə iki növə ayrılır:

- a) sənaye məqsədləri üçün;
- b) kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün.

Torpaqdan sənaye üçün istifadə – faydalı qazıntıların çıxarılması, zavod və fabriklərin tikilməsi, sənaye infrastrukturlarının yaradılması, yeni yaşayış məntəqələrinin tikilməsi kimi, geniş bir antropogen fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Torpaq ehtiyatlarından sənaye fəaliyyəti üçün istifadə ekosistemin dağılması, ətraf mühitin çirkləndirilməsi, su obyektlərində ekoloji rejimin pozulması, torpaq örtüyünün dağılması ilə müşayiət olunur.

Kənd təsərrüfatı ərzaq məhsullarının əldə edilməsində davamlılığı təmin edir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə torpaqlara mineral gübrələrin və pestisidlərin normadan artıq verilməsi nəticəsində torpağın su obyektlərinin intensiv şəkildə çirklənməsi baş verir.

Təbiətdən istifadənin hüquqi-ekoloji tənzimlənməsinə təsir edən amillərdən biri yaşıllıqlardan istifadənin vəziyyətidir. Yaşıllıqlardan istifadənin ekoloji-hüquqi tənzimlənməsi «Bitki mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda (02.12.1996-çı il) öz geniş ifadəsini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində bitki mühafizəsinin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən bu qanun 6 fəsil və 17 maddədən ibarətdir. «Bitki mühafizəsi haqqında» Qanunun məqsədi — bitkilərin və onların məhsullarının ziyanverici, xəstəlik və alaq otlarından qorunması məqsədilə elmi cəhətdən əsaslandırılmış kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Bu qanuna görə, Dövlət Bitki Mühafizə xidməti bitki mühafizəsi sahəsində, habelə pestisidlərin, bioloji və digər bitki mühafizə vasitələrinin toksikoloji təsiri, ətraf mühitin çirklənməsi, keyfiyyətini itirmiş və istifadəsi qadağan olunmuş kimyəvi maddələrin zərərsizləşdirilməsi məsələlərində ekologiya və təbiəti mühafizə, sanitariya-epidemioloji, baytarlıq və bitki karantini üzrə dövlət xidmətləri ilə birlikdə fəaliyyət göstərir (maddə 7).

Qanunun VI fəslində qeyd edilmişdir ki, fiziki və hüquqi şəxslər bitki mühafizəsi haqqında qaydaları pozduqda, pestisidlərlə və müxtəlif zərərli maddələrin qalıq miqdarı yol verilən normativ səviyyədən artıq olan kənd təsərrüfatı məhsullarını satdıqda və mövcud qanunun pozulmasının digər hallarında respublikamızın qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada intizam, maddi, inzibati və cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər.

İnsan-təbiət münasibətlərinin harmonikləşdirilməsində heyvanlar aləmindən səmərəli istifadə də mühüm yer tutur. Məlumdur ki, ekosistemlərdə heyvanat aləminin rolu böyükdür. Heyvanlar bitki aləminin (bəzi üzvü maddələrin) emalında, torpaq əmələgəlmə prosesində iştirak edir, ekosistemlərin həyat siklini tamamlayır, insanlar üçün qida və çox işlənən malların mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Ekosistemin tənzimlənməsində və insanların ərzaq və paltara olan tələbatının ödənilməsində mühüm rol oynayan vəhşi heyvanlardan səmərəli istifadə edilməsi hazırda ekoloji mədəniyyətin inkişaf dərəcəsini göstərən amillərdəndir.

Lakin son 50-60 ilin təcrübəsi göstərir ki, heyvanat aləmindən istifadə prosesində təkcə mənəvi amillər kifayət etmir. Bizim fikrimizcə, heyvanat aləmindən istifadə prosesində həm mənəvi, həm də hüquqi məsuliyyətin artırılması

məsələləri respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində kifayət qədər öz ifadəsini tapmışdır. Bu fikri şərh etmək üçün «Heyvanlar aləmi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa (04.06.1999-cu il) diqqət yetirək.

Bu qanun Azərbaycan Respublikasında heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Qanunda göstərilir ki, heyvanlar aləmi təbii mühitin və bioloji müxtəlifliyin əsas komponentlərindən biri kimi, ölkənin milli sərvəti, əhalinin mənəvi və estetik tələbat mənbəyi olaraq elmi-tədqiqat obyekti, xammal və yeyinti məhsulları kimi istifadə edilir və qorunur.

Bu qanunun məqsədi — respublika ərazisində təbii sərbəstlik, yarımsərbəst və qeyri-sərbəst şəraitdə daimi, müvəqqəti və köçəri yaşayan bütün vəhşi heyvan növlərinin, onların yaşayış yerlərinin, nəsil verməsinin, populyasiyalarının, cinsiyyət hüceyrələrinin, rüşeymlərinin və s. qorunub saxlanması və səmərəli istifadəsini təmin etməkdir.

Qanunun vəzifələri heyvanlar aləminin mühafizəsinin və istifadəsinin təşkilinə, idarə edilməsinə və dövlət tənzimlənməsinə hüquqi baza yaratmaqdır.

Qanunun I fəslində (1-6-cı maddələr) istifadə edilən termin və anlayışların izahı, heyvanlar aləminin obyektləri və subyektləri, heyvanlar aləminin obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ, heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi ilə bağlı hüquq münasibətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunun II fəslə (7-11-ci maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsi sahəsində idarəetməyə həsr edilmişdir. Onun III fəslində (12-26-cı maddələr) isə heyvanlar aləmindən istifadənin hüquqi qaydaları şərh edilmişdir. Burada heyvanlar aləmindən istifadənin forma və növləri, balıqçılıq, ovçuluq, ov və balıqçılıq obyektlərinə aid edilməyən vəhşi heyvanların tutulması və vurulmasının hüquqi qaydaları şərh edilir, habelə heyvanların sayının tənzimlənməsi müəyyənləşdirilir.

Heyvanlar aləminin mühafizəsinin hüquqi məsələləri Qanunun IV fəslində (27-40-cı maddələr) öz əksini tapmışdır. Bu fəsildə vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin, çoxalma şəraitinin və miqrasiya yollarının mühafizəsi, heyvanlar

aləminin vəziyyətinə zərərli təsir göstərə bilən obyektlərin ekoloji ekspertizası, nadir və nəsli kəsilməkdə olan heyvanların mühafizəsi, törəyib artması və istifadəsi, ekoloji normativlər müəyyən edilərək heyvanlar aləminin mühafizəsinə dair tələblər geniş şərh edilmişdir. Eyni zamanda, burada heyvanların köçürülməsi, iqlimə, uyğunlaşdırılması və artırılması, heyvanlar aləminin mühafizəsi, səmərəli istifadəsi və törəyib artması xeyrinə təbii ehtiyatların mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması irəli sürülmüşdür.

Qanunun V fəslə (41-42-ci maddələr) heyvanlar aləmi obyektlərinin dövlət uçotu, kadastrı və monitorinqi məsələlərinə həsr edilmişdir.

Qanunun VI fəslində isə (43-46-cı maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsinə nəzarətin hüquqi əsaslarından bəhs edilir. Burada heyvanlar aləminin mühafizəsi və istifadəsinə dövlət nəzarətini həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin hüquqları sadalanır.

Qanunun VII fəslində (47-51-ci maddələr) heyvanlar aləminin mühafizəsi və iqtisadi tənzimlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Burada heyvanlar aləmindən istifadəyə görə ödəmələr və qeyri-qanuni heyvan ovuna görə cərimələr, heyvanlar aləminə vurulan zərərin ödənilməsi hüquqi cəhətdən müəyyənləşdirilmiş, heyvanlar aləminin mühafizəsinin səmərəli istifadəsinin və artırılmasının stimullaşdırılması şərh edilmişdir.

Qanunun VIII fəslində (52-54-cü maddələr) heyvanlar aləmi haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət və mübahisələrin həlli məsələləri təsbit olunmuşdur. Burada (maddə 53) göstərilir ki, heyvanlar aləmi haqqındakı qanunu pozan şəxslər, respublika qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada inzibati, mülki-hüquqi və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Təbiətdən istifadənin mənəvi-hüquqi amillərinin vəhdəti daha çox xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə münasibətdə özünü büruzə verir. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə münasibətdə hüquqi amillər mənəvi amilləri üstələyir. Çünki, həmin ərazilərin mühafizə məsələsi ekoloji qanunverilicilikdə ciddi şəkildə təsbit olunmuşdur.

Lakin çox təəssüf ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərinin mahiyyəti, həmin ərazilərin növləri haqqında əhalinin məlumatı zəifdir. Bu baxımdan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə insanların hüquqi və mənəvi — etik münasibətlərini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Buna görə də xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mahiyyətinin geniş şərh edilməsi vacib məsələlərdən biridir.

«Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» (24.03.2000) Azərbaycan Respublikası Qanununun I fəslində (1-ci maddə) xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və təbiət obyektləri anlayışının mahiyyəti şərh edilir, onların əhatə dairəsi sadalanır. Burada qeyd olunur ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri — xüsusi ekoloji, elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvan növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat dövriyyəsiindən tamamilə və ya qismən, daimi və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq, su (akvatoriya) və onların üzərindəki atmosfer məkanıdır. Qanunun 1-ci maddəsinin 2-ci bəndində isə göstərilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət obyektləri — elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma dəyəri olan nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan, səciyyəvi, xüsusi mühafizə rejimli zooloji, botaniki, dendroloji, geomorfoloji, hidrogeoloji, meşə, landşaft və torpaq obyektləridir.

Qanunun II fəslində xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin növləri (maddə 5), onların kateqoriyaları (maddə 6), istifadəsi və icarəsi (maddə 7), həmin ərazi və obyektlərin mühafizəsi (maddə 10), bu ərazilərin dövlət kadastrı və Monitorinqi (maddə 12) təsbit edilmişdir.

Qanunda xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən istifadənin məqsədli təyinatı aydın şəkildə izah edilmişdir. Bu baxımdan qanunun 11-ci maddəsində göstərilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən və obyektlərindən müəyyən edilmiş tələblərə əməl etmək şərti ilə: təbiəti mühafizə,

elmi-tədqiqat, ətraf mühitin monitorinqi, sağlamlaşdırma, təlim-tərbiyə, turizm və istirahət (rekreasiya) məqsədləri ilə istifadə edilə bilər.

Qanunun III fəslində (13-16-cı maddələr) xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektlərini idarəetmə sahəsində dövlətin, bələdiyyələrin səlahiyyətləri, fiziki və hüquqi şəxslərin və ictimai birliklərin iştirakı təsbit edilmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, respublikamızın ekoloji qanunvericiliyində insan-təbiət münasibətlərinin hüquqi və ekoloji tərəflərinin vəhdəti nəzəri cəhətdən öz ifadəsini tapmışdır. Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri içərisində dövlət qoruqları və yasaqlıqları daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu onların hüquqi-ekoloji statusu ilə bağlıdır. Çünki qoruqlar təbiəti mühafizənin ən yüksək forması hesab olunur.

Qanunda göstərilir ki, dövlət təbiət yasaqlıqları — təbiət komplekslərinin və ya onların komponentlərinin qorunması və ya bərpası, habelə ekoloji tarazlığın saxlanması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan ərazilərdir. Yasaqlıqlar bioloji, paleontoloji, hidroloji, geoloji, yaxud kompleks profilli, eyni zamanda, respublika və bölgə əhəmiyyətli ola bilər.

Bəzi müəlliflərə görə, təbiətdən istifadə — əhalinin tələbatını ödəmək və ictimai istehlakın səmərəliliyini daimi artırmaq məqsədilə ətraf mühitə kompleks təsirin həyata keçirilməsidir. Həmin müəlliflər təbiətdən istifadənin əsas sosial-ekoloji aspektlərini aşağıdakı kimi təsdiq edirlər:

- a) cəmiyyətin təbii ehtiyatlara artmaqda olan tələbatını ödəmək;
- b) təbii ehtiyatların genişlənməkdə olan təkrar istehsalı üçün şəraitin yaradılması və təbii mühitin məhsuldarlığının yüksəldilməsi;
- c) təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadənin səmərəliliyini artırmaq hesabına ictimai əməyə qənaət edilməsi;
- d) landşaftların məqsədyönlü dəyişdirilməsi və s. [3,4,20].

Fəsil III. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsi və tənzimlənməsində dövlət idarəetmə orqanları və hüquqi mexanizmlər

3.1. Ətraf mühitdən istifadənin idarə edilməsinin dövlət orqanları

Qarşıya qoyulmuş nəticələrə, məqsədlərə aparan proses kimi idarəetmə, idarəçilik sisteminin strukturları arasında qarşılıqlı əlaqələrin təşkili üzrə məqsədyönlü bir fəaliyyətdir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi ətraf mühitdə baş verən proseslərin axınını dəyişməyə məcbur edən və cəmiyyətin xeyrinə istiqamətləndirən əməli hərəkətlər sistemi kimi qəbul edilmişdir. Müasir dövrdə təbiətdən istifadənin idarə edilməsi, ilk öncə, təbiəti bərpa və mühafizə ilə həyata keçirilməlidir.

Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi təbiət istifadəçilərinin fəaliyyəti vasitəsilə və ətraf mühit obyektlərinin bilavasitə idarə edilməsi ilə həyata keçirilə bilər. Bu iş cəmiyyətin təbii ehtiyatlara və ətraf mühitin keyfiyyətinə tələbatı ödəmək üçün həyata keçirilir. Eyni zamanda, bu ekoloji-iqtisadi qanunauyğunluqların, gələcəkdə iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin etməklə dərk edilməsi və istifadəsi əsasında həyata keçirilməlidir. Təbiətdən istifadənin dövlət idarəetməsi səlahiyyətli dövlət orqanlarının təbiətdən səmərəli istifadə və təbiəti mühafizə üzrə təşkilati əməli fəaliyyəti deməkdir. Bu idarəetmənin subyektləri dövlət orqanlarıdır. Onlar büdcədən maliyyələşir və zəruri dərəcədə hakimiyyət səlahiyyətlərinə malikdirlər. Obyekti isə təbiətdən istifadə sahəsindəki insanların fəaliyyətidir. Təbiətdən istifadə hüquqi tənzimləmə əsasında idarə edilir. Dövlət idarəetməsinin formaları idarəetmə aktlarından (normativ-hüquqi, direktiv, fərdi), inzibati sazişlərdən (razılaşmalardan) və maddi-texniki vasitələrdən ibarətdir.

Dövlət idarəetməsi təbiətdən istifadə sahəsində özündə 3 növ fəaliyyəti birləşdirir: sosial-iqtisadi, inzibati-siyasi, sosial-mədəni. Lakin bu sahədə təbiəti bərpa işləri çox zəif həyata keçirilir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi əsasən inzibati (məcburi), iqtisadi, ideoloji və tərbiyəvi üsullarla yanaşı bu və ya digər

məsələlərin həlli ilə də həyata keçirilə bilər.

İdarəetmə metodları daimi, bilavasitə və operativ olaraq bütün məsələləri həll etməyə və idarəetmənin məqsədlərinə nail olmağa imkan yaradır. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilir: qadağa, müvəqqəti dayandırma, məhrumetmə (istifadə hüququna xitam verilməsi), razılaşdırma və icazə (lisenziya verilməsi, təbiətdən kompleks istifadə müqaviləsi və s.).

Təbiətdən istifadənin dövlət idarəetməsi qanunvericilikdə təsbit edilmiş ümumi prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bura: qanunilik, ərazi və sahə idarəetməsinin birləşməsi aiddir. Qanunvericiliklə təbiəti mühafizənin həmçinin spesifik prinsipləri müəyyən edilmişdir: komplekslik, ümumilik, plana uyğunluq, elmi-texniki tərəqqinin imkanlarından istifadə və beynəlxalq əməkdaşlıq.

Son məqsədi ətraf mühitin keyfiyyətinin optimal vəziyyətinə nail olmaqdan, təbii ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsindən ibarət olan təbiətdən istifadənin idarə edilməsinə birdən-birə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də aralıq məqsədlər müəyyən edilir və hər bir mərhələdə konkret ətraf mühiti mühafizə tədbirləri göstərilir. Təbiətdən istifadənin idarə edilməsi — dövlət orqanları sisteminin qarşılıqlı əlaqələri şəraitində hakimiyyət — təbəçilik elementlərindən ibarət vahid bir orqanizmdir. Dövlət idarəetmə orqanlarının ekoloji sahədəki vəzifələri 3 qrupda birləşmişdir:

- 1) idarəetmə — təşkil etmə, ümumi rəhbərlik, operativ sərəncamçılıq, normativ-hüquqi aktların nəşri və onların vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi;
- 2) planlaşdırma, proqnozlaşdırma və əlaqələndirmə;
- 3) uçot, nəzarət və yoxlama. [10,16,20].

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə (08.06.1999) ətraf mühitin mühafizəsi və təbiətdən istifadə sahəsində dövlət idarəetmə orqanları müəyyən edilmişdir. Həmin dövlət orqanları öz səlahiyyətlərinə görə iki yerə ayrılır:

- 1) ümumi səlahiyyətli dövlət orqanları;

2) xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları;

Ümumi səlahiyyətli dövlət orqanlarına Prezident və onun İcra Aparatı, Nazirlər Kabineti, yerli icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr daxildir. Bu dövlət orqanları ona görə ümumi səlahiyyətli sayılırlar ki, onların səlahiyyətinə digər məsələlər də (dövlətin idarə olunması ilə əlaqədar) daxildir. Həmin qanuna görə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinə tabedir (maddə 7).

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları isə qanunvericiliyə uyğun olaraq təbiətin qorunması funksiyalarını yerinə yetirən dövlət orqanlarıdır. Təbiəti qorumaq funksiyaları isə bu sahəyə aid qəbul olunmuş qanunların qüvvəyə minməsi barədə verilən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə müəyyən olunur. Xüsusi səlahiyyətin həcmində və xarakterinə görə dövlət orqanları 3 növə bölünür: kompleks, sahəvi və funksional.

Kompleks orqanlar bütün təbiətqoruyucu tapşırıqları yerinə yetirirlər. Sahəvi orqanlar konkret təbii obyektlərin, sahənin mühafizəsini və onlardan düzgün istifadəni tənzimləyirlər. Funksional orqanlar isə bir və ya bir neçə qohum (yaxın) funksiyaları yerinə yetirirlər.

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının ekologiya ilə məşğul olan dövlət orqanları aşağıdakılardır:

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Dövlət Standartlardırma və Metrologiya Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Sənayedə İşlərin Təhlükəsiz Görülməsi və Dağ-Mədən Nəzarəti Agentliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi.

Yuxarıda sadalanan dövlət orqanlarının səlahiyyətləri (o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının müvafiq orqanları) təbiəti mühafizə haqqında Əsas Qanunun II fəslində (4-5-ci maddələr) öz əksini tapmışdır.

Bu maddələrdə mərkəzi dövlət orqanları və onların muxtar respublikadakı qurumları arasında, habelə yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları

(bələdiyyələrin statusuna aid qəbul olunmuş qanunlar əsasında) arasındakı səlahiyyətlərin sərhəddi müəyyənləşdirilmişdir.

Bu orqanların səlahiyyətlərinə daxil olan təbiəti mühafizə və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) ekoloji siyasətin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ekoloji proqramların təsdiqi, ekoloji təhlükəsizliyin təminatı və ətraf mühitin mühafizəsinin tənzimlənməsinin iqtisadi və hüquqi əsaslarının yaradılması;

2) ekoloji proqramların planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki təminatların həyata keçirilməsi, təbiəti mühafizə fəaliyyətinin koordinasiya siyası;

3) təbii sərvətlərin uçotu və qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin vəziyyətinin proqnozlaşdırılması, təbii ehtiyatların kadastrının və ətraf mühitin monitorinqinin aparılması;

4) zərərli təsirlərin normativlərinin müəyyənləşdirilməsi, vurulmuş zərərə görə ödənişlərin alınması və təbii sərvətlərdən istifadə üçün razılığın verilməsi;

5) ekoloji nəzarət və ekoloji ekspertizanın həyata keçirilməsi, ekoloji cəhətdən zərərli istehsal və xidmət göstərənlərin fəaliyyətlərinin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, inzibati cəzaların verilməsi, məhkəmələr qarşısında iddia qaldırılması;

6) qoruq və yasaqlıqların təşkili, təbiət abidələrinin qorunması, «Qırmızı kitab»ın aparılması, ekoloji təhsil və tərbiyənin həyata keçirilməsi;

7) beynəlxalq əməkdaşlığın aparılması.

Sadəliklə, səlahiyyətlər, demək olar ki, mövcud bütün dövlət idarəetmə orqanlarına şamil olunur. Məhdudiyyət isə əsasən iki əlamətə görədir: ərazi və sərvətlərə görə.

Əraziyə görə məhdudiyyət əsas dövlət icra orqanlarının fəaliyyət sahəsi bütün Azərbaycan ərazisindədir. Yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyət sahəsi isə ərazinin inzibati sərhədləri daxilindədir.

Əgər təbii sərvətlərin miqdarı ölkə miqyasında iqtisadi əhəmiyyətə malik-

dirse və onda yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları tərəfindən idarə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında aparılan hakimiyyət bölgüsü prinsipi təbiəti mühafizə sahəsində də eyni cürdür.

Təbiəti mühafizə və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə əsas dövlət idarəetmə orqanı Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyidir.

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin funksiyaları aşağıdakılardır:

— ekoloji təhlükəsizlik və təbii sərvətlərin mühafizəsi sahəsində ümumi tədbirləri və əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi;

— qanunvericiliklə müəyyən edilmiş fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;

— ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbii ekoloji sistemlərə təsərrüfat və digər fəaliyyət nəticəsində dəyə biləcək zərərin qarşısının alınması;

— öz səlahiyyətləri daxilində mineral xammal bazasından və yer təkindən səmərəli istifadə edilməsinə nəzarət edilməsi;

— ölkənin daxili sularının və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suların bioloji məhsuldarlığının artırılmasına dair kompleks tədbirlər hazırlanması və suların bioloji sərvətlərindən səmərəli istifadə olunması və onların bioloji müxtəlifliyinin qorunmasına nəzarət edilməsi;

— ölkənin faunasının və suyun bioloji sərvətlərinin istifadə edilməsi sahəsində sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafın əlaqələndirilməsi, kompleks təhlilin aparılması və əsas istiqamətləri üzrə müəyyən edilmiş qaydada qısa müddətli və uzun müddətli proqnozların işlənməsinin təmin edilməsi;

— ölkənin fauna və suyunun bioloji ehtiyatlarının mühafizəsi, bərpa və artırılması sahəsində fəaliyyəti təşkili və buna nəzarət edilməsi;

— ətraf mühit üzrə informasiya fondunu, o cümlədən Dövlət Geoloji İnformasiya Fondunun genişləndirilməsi, geoloji və digər materialların mühafizəsinə və məqsədyönlü istifadəsinə təminat yaratmaq;

— təbii sərvətlərdən istifadə, təbiəti mühafizə, ekoloji təhlükəsizlik məsələ-

ləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarına daxil edilən layihələri hazırlamaq;

— ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması üçün investisiyalar cəlb edilməsi sahəsində öz səlahiyyətləri daxilində məqsədyönlü tədbirlər görmək və investisiyaların təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək;

— öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının ekologiya və təbii sərvətlərdən istifadə sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin icrasını təşkil etmək və bu sahədə digər orqanların işini əlaqələndirmək, habelə beynəlxalq layihə və proqramlarda iştirak etmək;

— ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasına görə nəzərdə tutulmuş ödəniş normativlərini hazırlamaq və tətbiq etmək;

— sistemləşdirilmiş geoloji tədqiqatları (regional, geoloji xəritəalma, geofiziki, hidrogeoloji, mühəndis-geoloji, geoekoloji tədqiqatları) aparmaq, yerin dərinlik quruluşunu, seysmohidro geodinamik şəraiti və digər təbii hadisələri öyrənmək;

— fəvqəladə ekoloji və geoloji şəraiti, ekoloji və geoloji fəlakət zonalırını müəyyən edir və bu sahədə müvafiq dövlət tədbirlərini həyata keçirir;

— hidrometroloji və digər geofiziki proseslərdən əhaliyə və iqtisadiyyata dəyə biləcək mümkün ziyanın azaldılması və tənzimlənməsi məqsədi ilə bu proseslərə aktiv təsir işlərini təşkil edir və aparır;

— mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, yerin təkinin bütün istifadəçilərinin yer təkindən istifadə edilməsinə dair müəyyən edilmiş qaydalara, qanunvericiliyin tələblərinə, standartlara, normalara əməl edilməsinə nəzarət edir;

— mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində geoloji-kəşfiyyat işlərini yerinə yetirən bütün müəssisə və təşkilatların hesabatları əsasında kəşf edilmiş faydalı qazıntı ehtiyatlarını və proqnoz ehtiyatlarını qeydiyyatı alır və faydalı qazıntı ehtiyatlarının vahid dövlət balansını

tərtib edir və aparır;

— ekzogen geoloji proseslərə məruz qalmış torpaqlarda mühəndis texniki və kənd təsərrüfatı işlərinin aparılmasına rəy verir;

— faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuların tikilməsi və istismarı üçün yararlı yer təki sahələri haqqında geoloji məlumatların dövlət ekspertizasını keçirir və rəy verir;

— faydalı qazıntıların çıxarılması, habelə faydalı qazıntıların çıxarılması ilə əlaqədar olmayan yeraltı qurğuları tikmək və istismar etmək məqsədi ilə «Dağ-mədən ayırması» statusunu verir;

— geoloji kəşfiyyat istehsalı işlərinin bütün növlərinin ekspertizasını təşkil edir və layihə smeta sənədlərini təsdiq edir;

— rayon planlaşdırılmasının sxem və layihələrinin, şəhər və digər yaşayış məntəqələrinin baş plan və məhəlli planlaşdırma layihələrinin, sənaye qovşaqlarının, kurort və istirahət zonalarının, seysmik mikrorayonlaşdırma və mühafizə zonalarının, ərazi və yaşayış məntəqələrinin təhlükəli geoloji və digər analoji proseslərdən müdafiəsi qaydalarını hazırlayır və təsdiq edir;

— sənayedə işlədilmək üçün istismara cəlb edilməmiş yataqları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada geri alır və müəyyən edilmiş qaydada başqa müəssisələrin balansına verir;

— faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı metodikasının, geoloji-kəşfiyyat istehsalı texnikasının və texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlayır;

— Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal bazasının inkişafı üçün müəyyən edilmiş qaydada investisiyalar cəlb edir;

— xarici şirkətlər və müəssisələr ilə birlikdə müvafiq qaydada ölkə ərazisində, habelə başqa dövlətlərin ərazisində geoloji kəşfiyyat işləri aparır;

— öz səlahiyyətləri daxilində Kür, Araz çaylarının hövzələri, habelə Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi üzrə məlumatların təhlili əsasında su təsərrüfatı balanslarını, su ehtiyatlarından kompleks

istifadənin və onların mühafizəsinin perspektiv sxemlərini hazırlayır və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir;

— Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsinin su mühafizə zonasının, sahil mühafizə zolağının ölçülərini, sərhədlərini və istifadəsi rejimini müəyyən edir;

— su çıxarmaq üçün istismar quyularının qazılması və yeraltı sulardan istifadə qaydalarını, o cümlədən ekoloji tələblərə uyğun olaraq yeraltı və yerüstü təbii suların istifadəçilərə verilməsi, istifadəçilərdən geri qəbul edilməsi və təkrar istifadəyə verilməsi qaydalarını və şərtlərini müəyyən edir və buna nəzarət edir;

— ozondağıdıcı maddələr və tərkibində belə maddələr olan məhsulların istehsalını, istifadəsini, onların idxalı və ixracını, saxlanılmasını və zərərsizləşdirilməsini tənzimləyir və buna nəzarət edir;

— Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının təbii sərvətlərə olan ehtiyacının ödənilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsi və sağlamlaşdırılmasının təmin edilməsinə, meşələrin mühityaradıcı, su mühafizəsi və digər təbii faydalı xüsusiyyətlərinin, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin, təbiət abidələrinin, komplekslərin və obyektlərin bioloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanılmasına istiqamətlənmiş tədbirləri hazırlayır və həyata keçirir, təbiət abidələrinin siyahısını tərtib edir və onlardan istifadə qaydalarını müəyyən edir;

— ətraf mühitin qorunması ilə bağlı, o cümlədən radioaktiv, hidrometreoloji proses və hadisələrə fəal təsiri həyata keçirir;

— təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə sahəsində ekoloji normaları və standartları müəyyənləşdirir, təbii mühit obyektlərinin çirklənməsinə nəzarət sahəsində metodoloji rəhbərliyi həyata keçirir;

— təbii ehtiyatların hər hansı növlərinin istismarı nəticəsində dövriyyədən çıxmış torpaqların kənd, meşə, balıqçılıq və ya digər təsərrüfatlarda istifadə edilməsi üçün yararlı vəziyyətə, yaxud bu torpaqların ayrılması şərtlərinə uyğun olaraq, regionun ekoloji tarazlığını təmin edən vəziyyətə gətirilməsi şərtlərini mövcud qanunvericiliyə uyğun müəyyən edir;

— ekrozen geoloji proseslərə məruz qalmış, təbii ehtiyatların hər hansı növlərinin istehsalı və ya istifadəsi nəticəsində dövrüyyədən çıxmış torpaqların, ekoloji cəhətdən çirklənmiş və ya yararsız hala salınmış çayların və su axarların, göllərin, sututarların və digər təbii ehtiyatların regionun ekoloji tarazlığını təmin edən vəziyyətə gətirilməsi, yaxud bərpa edilməsi məqsədi ilə mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq xarici və yerli şirkət və təşkilatlarla qanunvericiliyə uyğun əməkdaşlıq edir, müqavilələr bağlayır və investisiyalar cəlb edir;

— meşə təsərrüfatı və ovçuluq işlərinin aparılmasını təşkil edir, müvafiq təşkilatlarla razılaşdırmaqla ov aparılması qaydalarını və müddətlərini müəyyən edir və ona nəzarət edir, ov aparılması üçün vətəndaşlara icazə verilməsini təmin edir;

— meşə və kənd təsərrüfatı sahələrinin, qiymətli təbii landşaftların, habelə meşələrin suqoruyucu, sutəmizləyici, torpaqqoruyucu, rekreasiya və digər faydalı təbii xassələrinin (mühafizə funksiyalarının) saxlanılmasını təmin edir, meşə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yenidən bərpası, təkrar istehsalı və meşə təsərrüfatının daha da səmərəli aparılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirir, onların yanğınlardan, dağıntılardan, zərərvericilərdən və xəstəliklərdən qorunmasını təmin edir;

— qovuqlara və digər xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə və obyektlərinə bitişik sahələrdə mövcud qanunvericiliyə uyğun mühafizə zonaları yaradır və bu zonalardan istifadə qaydalarını müəyyən edir və ona nəzarəti həyata keçirir;

— milli parkların, təbiət abidələrinin, digər xüsusi mühafizə olunan ərazilərin və təbii obyektlərin yaradılmasına dair təklifləri hazırlayıb müəyyən edilmiş qaydada təqdim edir, bu ərazilərin idarə edilməsini və bu ərazilərdə ekologiya və təbii sərvətlər haqqında qanunvericiliyin həyata keçirilməsinə nəzarəti həyata keçirir;

— qanunvericiliyə uyğun olaraq meşədən istifadəyə icazə sənədlərini hazırlayır və verir, meşəbərpa sənədlərinin nümunələrini, onların qeydiyyatı, saxlan-

ması, doldurulması və meşə istifadəçilərinə verilməsi qaydalarını müəyyən edir və buna nəzarət edir;

— Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilməkdə olan, habelə alınıb-satılması qadağan edilən və ya mühafizəsi beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənən heyvan və bitki növlərinin mühafizəsi haqqında normaları, qaydaları hazırlayır, flora və fauna növlərinin «Qırmızı kitab»a daxil edilməsini tənzimləyir;

— nadir və nəsli kəsilməkdə olan, Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına düşən və müxtəlif beynəlxalq sənədlərlə mühafizə olunan heyvan və bitki növlərinin beynəlxalq ticarətini tənzimləyir və bu növlərin idxal, ixrac və təkrar ixracına ölkə və beynəlxalq qanunvericiliyə uyğun icazə verir;

— ölkə ərazisində ov və suyun bioloji sərvətləri üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirir, heyvanlar aləminin (o cümlədən balıqların) və bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin) mühafizəsi, onlardan istifadə edilməsi üzrə qaydalar, təlimatlar və digər normativ aktlar hazırlayıb tətbiq edir;

— ölkənin daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suyun bioloji sərvətlərinin istismarının həcmi və elmi əsaslandırılmış rejimini müəyyən edir;

— ölkənin daxili sularında və Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində suyun bioloji sərvətlərinin ovunu və suyun bioloji sərvətlərinin artırılması üzrə işləri tənzimləyir və onların süni yolla artırılmasını təmin edir;

— təbiətdəki çirklənmə mənbələrinin uçuşunu aparır, onların ekoloji zərərlik dərəcəsini müəyyənləşdirir və ləğv edilməsi üzrə layihələr hazırlayır və həyata keçirir;

— ətraf mühitə zərərli maddələr atılmasının (axıdılmasının) limitlərini müəyyən edir və ona nəzarəti həyata keçirir;

— atmosferdə, Xəzər dənizi akvatoriyasında və digər sularlarda, habelə quruda hidrometreoloji proseslərin öyrənilməsi və araşdırılması üzrə monitoring

keçirir, regional iqlim dəyişmələrinin və digər qlobal ətraf mühit problemlərinin ölkə əhalisinə və iqtisadiyyatına təsirini araşdırır;

— beynəlxalq aeronaviqasiya meteoroloji xidmətin göstərilməsi üçün səlahiyyətli meteoroloji orqan funksiyalarını yerinə yetirir;

— sənaye, məişət, toksiki və istehsalat tullantılarının, yabanı və dərman bitkilərinin, fauna növlərinin, texniki xammalın və digər təbii törəmələrin ölkədən kənara aparılması və ölkəyə gətirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydada rəy verir;

— ətraf mühit və təbii sərvətlərin dövlət monitoring sistemini yaradır, yeraltı su, yerin təki, heyvanlar, bitki aləmi, kəşf edilmiş faydalı qazıntı yataqlarının və ehtiyatlarının uçotunu, dövlət meşə kadastrını və dövlət meşə monitoringini, o cümlədən aidiyyəti təşkilatlarla birgə ətraf mühitin və təbii sərvətlərin dövlət kadastrını aparır (neft və qazdan başqa);

— təhlükəli və təbii hidrometeoroloji və digər təbii hadisələrin meydana çıxmasının və inkişafının doğurduğu nəticələr üzrə sistemli müşahidələr təşkil edir və aparır;

— atmosferdə, yerin təkində, quruda və su hövzələrində çirkləndirici maddələrin yuyulması üzrə müşahidələr aparır və təhlil edir;

— Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində baş verən ekoloji prosesləri kompleks şəkildə öyrənir və müvafiq məsələlər üzrə müəssisə və təşkilatların beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakını əlaqələndirir;

— müəyyən edilmiş qaydada hidrometeoroloji məlumatların xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla mübadiləsini və uzlaşmasını həyata keçirir, bu sahədə hidrometeorologiya, ətraf mühitin qlobal monitoringi, habelə hidrometeoroloji proseslərə fəal təsir üzrə qabaqcıl təcrübədən istifadə olunmasını təmin edir;

— hidrometeoroloji proseslərə, iqlimə, təbii mühitə antropogen fəaliyyətin təsirini təhlil edir və onun mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tövsiyələr işləyib hazırlayır;

— əhalini, müəssisə və təşkilatları mövcud və göstərilən meteoroloji, aqro-

meteoroloji və hidrometeoroloji, iqlim dəyişməsi, ətraf mühitin çirklənmə səviyyəsi (atmosfer havasının, torpağın, sərh sularının və Xəzər dənizinin radioaktiv və kimyəvi çirklənməsi), təhlükəli və təbii hidrometeoroloji hadisələrin meydana çıxması, ölkə ərazisində fövqəladə halların meydana çıxmasına yol açan ətraf mühitin ekstremal şəkildə çirklənməsi ilə əlaqədar olan məmulatlarla təmin edir;

— hidrometeorologiya və ətraf mühitin çirklənməsi sahəsində məlumatların toplanması, istifadəsi, örtülməsi, regional və beynəlxalq məlumatlar mübadiləsi üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada rabitə və telekommunikasiya sistemini yaradır və istismar edir;

— hidrometeoroloji məlumatların, ətraf mühitin çirklənməsinin (o cümlədən radioaktiv) vahid sistemdə aparılmasını, müvafiq milli və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin edir;

— qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ekoloji, geoloji təhlükəsizlik tələblərinə əməl edilməsi nöqteyi-nəzərindən keçirilməsi planlaşdırılan tədbirlərin, inşası nəzərdə tutulan obyektlərin ekspertizasını aparır və rəy verir;

— təsərrüfat sahələrinin inkişafının və yerləşdirilməsinin baş sxemlərinin, təbiəti mühafizə ərazi kompleks sxemlərinin, su, torpaq ehtiyatlarından və başqa təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə və onların mühafizəsi sxemlərinin, rayon planlaşdırılması, sənaye qovşaqları sxemlərinin, şəhərlərin və başqa yaşayış məntəqələrinin baş planlarının, müəssisələrin və başqa obyektlərin tikintisinə (yenidən qurulmasına) dair layihələrin, habelə ətraf mühitin və təbii ehtiyatların vəziyyətinə təsir göstərən texnikanın, texnologiyaların, materialların və maddələrin, işləyən istehsal obyektlərinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi sənədlərinin (ƏMTQ) dövlət ekoloji ekspertizasını, həmçinin istehsal güclərinin və iri təsərrüfat obyektlərinin yerləşdirilməsi sxeminin hidrometeoroloji əsaslandırılması üzrə müvafiq qaydada ekspertizanı keçirir və rəy verir;

— qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq ətraf mühitə zərər vura bilən müəssisələrə onların ətraf mühitə təsir göstəricilərinə dair ekoloji sənədlər — atıla bilən tullantı həddi (ABTH), buraxıla bilən axıntı həddi (BBAH), ekoloji

pasport verir;

— yerüstü və yeraltı tikinti və quraşdırma işləri aparılacaq bütün sahələrdə yer təkində faydalı qazıntı ehtiyatlarının olub-olmaması haqqında və həmin sahələrin mühəndis-geoloji şəraiti haqqında rəy verir, sifarişlər əsasında mühəndis-geoloji tədqiqat işləri aparır;

— ölkə ərazisində təhlükə potensialı obyektlərinin qeydiyyatını aparır və müvafiq orqanları bu barədə məlumatlandırır;

— mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən idxal, ixrac, təkrar ixrac və istifadə edilən meteoroloji, hidroloji, okeanoqrafik, aqrometeoroloji cihaz və qurğuları yoxlayır, attestasiyadan keçirir və sertifikatlaşdırır;

— mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi, təbii mühitə zərərli maddələr, sənaye, məişət və başqa tullantıların atılması, onların anbara vurulması və basdırılması həcmələri, norma və limitləri, onların ilkin uçotunun aparılması qaydalarını hazırlayır və tətbiq edir və bunlara riayət olunmasına nəzarət edir;

— təbiəti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, geologiya və hidrometeorologiya sahəsində işçilərin ixtisasının artırılmasını təşkil edir;

— ətraf mühitin, təbii sərvətlərin, o cümlədən atmosfer havasının, yer təkinin, faydalı qazıntıların, yeraltı və yerüstü suların ekoloji baxımdan torpağın, bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin) və heyvanlar aləminin (o cümlədən balıqların) qorunmasına, onlardan səmərəli istifadə edilməsinə, artırılmasına və mühafizəsinə, ətraf mühitin əlverişli sanitar və ekoloji vəziyyətinin təmin edilməsinə, ekoloji şəraitin sağlamlaşdırılmasına nəzarət edir;

— öz səlahiyyətləri daxilində torpaqları şoranlaşmadan, bataqlıqlaşmadan, eroziyadan, istehsalat tullantıları, zərərli kimyəvi, radioaktiv və digər maddələr ilə çirklənmədən qorumaq, habelə tikinti zamanı və ya faydalı qazıntılar çıxarılarkən onları başqa növ korlanmadan qorumaq sahəsində kompleks tədbirlərin aparılmasına nəzarət edir;

— Azərbaycan Respublikasının ekoloji qanunvericiliyinə, təbii mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə sahəsində normativlərə, qaydalara və standartlara riayət edilməsinə nəzarət edir;

— bitkiqoruyucu vasitələr, onların böyüməsi üçün stimulyator, mineral gübrələr, istifadə edilməsinə icazə verilən digər kimyəvi maddələr və preparatlar istehsal edilərkən, daşınarkən, saxlanılarkən və tətbiq edilərkən ətraf mühiti mühafizə tələblərinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

— zooloji, mineraloji və bitki kolleksiyalarının yaradılması, zənginləşdirilməsi, kolleksiya obyektlərinin mübadiləsi və saxlanması qaydalarına nəzarət edir;

— faydalı qazıntılar çıxarılarkən, partlayış işləri aparılarkən, terrikonal, tullantılar, zibilxanalar yerləşdirilərkən və istismar edilərkən, ətraf mühiti çirklənmədən və zibillənmədən mühafizə, təbii ehtiyatlardan kompleks istifadə tələblərinə nəzarət edir;

— faydalı qazıntı yataqlarının işlənilməsi, dağ-mədən sənayesinin istehsalat tullantılarından istifadə edilməsi sahəsində müəyyən edilmiş normalara və qaydalara, habelə faydalı qazıntı karxanalarının rekultivasiyası müddətlərinə və keyfiyyətlərinə, istifadə edilmək üçün onların istifadəçilərə verilməsi müddətlərinə nəzarət edir;

— nəqliyyat vasitələrinin və başqa səyyar vasitələrin və qurğuların ətraf mühitə atdığı zəhərli maddələrin azaldılması və bunun qarşısının alınması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə öz səlahiyyətləri daxilində nəzarət edir;

— ekoloji sistemləri, bioloji tarazlığı, habelə atmosfer havasını və su obyektlərini çirkləndirən mənbələrin, yerüstü və yeraltı suların, torpağın, bitkilər aləminin (o cümlədən meşələrin), suyun bioloji obyektlərinin və vəhşi heyvanların yaşayış mühitinin ekoloji vəziyyətinə nəzarəti təmin edir;

— yerüstü təbii sərvətlərin, o cümlədən meşə sərvətlərinin səmərəli istifadə edilməsinə, dövlət meşə fondu və meşə fonduna daxil olmayan meşələrin, digər ərazilərdə yerləşən yaşıllıqların və bütün yabanı bitki örtüyünün mühafizəsi, bərpası və istifadə edilməsinə, meşə təsərrüfatı fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

— ekoloji baxımdan su obyektlərindən səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməsinə, yerüstü və yeraltı suların çirklənməkdən, zibillənməkdən və tükənməkdən qorunmasına, habelə yeraltı suların planlı istifadə edilməsinə nəzarət edir;

— ətraf mühitə atılan çirkləndirici maddələrin tənzimlənməsi üçün müvafiq qurğuların istismara verilməsinə, bu qurğuların vəziyyətinə, habelə çirkləndirmə mənbələrinin nəzarət və təmizləyici cihazlarla təchiz edilməsinə dair qayda və normativlərə, çirkab suların atılması qaydası və şərtlərinə əməl edilməsinə nəzarət edir;

— su anbarlarından kompleks istifadə edilməsi qaydalarının hazırlanması zamanı ekoloji tələblərin nəzərə alınmasına dair təkliflər verir və icra olunmasına nəzarət edir;

— meliorasiya tikintisi aparılarkən, faydalı qazıntılar çıxarılarkən, habelə təbii obyektlərin dəyişdirilməsi və landşaftların formalaşdırılması ilə əlaqədar olan təsərrüfat fəaliyyəti zamanı torpaq və meşə ehtiyatlarından ekoloji baxımdan səmərəli istifadənin təmin edilməsinə nəzarət edir;

— öz səlahiyyəti daxilində torpaq istifadəçiləri tərəfindən torpaqqoruma tədbirlərinin həyata keçirilməsinə aqrotexniki, aqrokimyəvi, fitosanitar, eroziya və ekzogen geoloji proseslərə qarşı tədbirlər görülməsinə nəzarət edir;

— Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən, beynəlxalq və ölkə əhəmiyyətli təbii obyektlərin və təbii abidələrin müəyyən edilmiş qaydalara əsasən istifadəsinə nəzarət edir;

— xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində və obyektlərində nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin artırılması sahəsində biotexniki və digər tədbirlər götürülməsinə və bu ərazilərin rejiminə əməl edilməsinə nəzarət edir;

— mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisində meteoroloji və digər geofiziki proseslərə aktiv təsir işinin aparılmasına nəzarət edir;

— müvafiq aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanı ilə birlikdə səlahiyyətləri daxilində ekoloji standartlara cavab verməyən müxtəlif növ mal və məhsulların idxalına nəzarət edir;

— Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nazirliyə həvalə edilmiş vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün digər funksiyaları yerinə yetirir [3,4,5,20].

3.2. Ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət tənzimlənməsi

Ekoloji problemlərin həlli və ekoloji təhlükəsizliyin təmini məsələləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və onun əsasında qəbul olunmuş müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzim olunur.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabr ayının 27-də qüvvəyə minmiş Konstitusiyasına Ekologiya üzrə aşağıdakı maddələr daxil edilmişdir.

Maddə14. Təbii ehtiyatlar. Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gəlmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur.

Maddə 39. Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ. I. Hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. II. Hər kəsin ətraf mühitin əsil vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüququ pozma ilə əlaqədar sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır.

Maddə 78. Ətraf mühitin qorunması. Ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur.

Maddə 112. Fövqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təbii fəlakət, epidemiyalar, epizootiyalar, böyük ekoloji və başqa qəzalar baş verdikdə, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün pozulmasına, dövlətə qarşı qiyama və ya dövlət çevrilişinə yönəldilən hərəkətlər edildikdə, zorakılıqla müşayət olunan kütləvi ixtişaşlar yarandıqda, vətəndaşların həyatı və təhlükəsizliyi, yaxud dövlət təsisatlarının normal fəaliyyəti üçün qorxu törədən digər münaqişələr meydana gəldikdə Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı

yerlərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edir və bu barədə qəbul etdiyi fərmanı 24 saat müddətində Azərbaycan Respublikası Milli məclisinin təsdiqinə verir.

Respublika Konstitusiyasının müvafiq maddələri əsasında təsdiq edilmiş **Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının 677İQ sayılı Qanunu** 8 iyun 1999-cu ildə təsdiq edilmişdir. Bu qanunun məqsədi insanın həyatını və sağlamlığını, cəmiyyəti, onun maddi və mənəvi dəyərlərini, ətraf mühiti, o cümlədən atmosfer havası, kosmik fəza, su obyektləri, yerin təki, torpaq, təbii landşaft, bitki və heyvanlar aləminin təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüququ əsaslarını müəyyən etməkdir. Qanunun 4-cü maddəsi **Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlətin siyasətinin əsas istiqamətlərini** müəyyən edir. Burada nəinki respublika daxilində, həmçinin beynəlxalq miqyasda ekoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsində əməkdaşlıqlar da nəzərdə tutulur. Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində hüquq və sağlamlığa zərər vurma və ya təhlükə törədilməsi insan hüquqlarının pozulması sayılır.

Ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanunda həmçinin Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlətin hüquq və vəzifələri, yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətləri, vətəndaşların və ictimai birliklərin hüquqları, təsərrüfat və digər fəaliyyətlər üzrə məhdudiyyətlər, qanunvericiliyin pozulması hallarında məsuliyyət, maliyyələşdirmə mənbələri və s. müəyyən edilmişdir.

Qanunun 11-ci maddəsində **Təhlükəli ekoloji vəziyyətlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasının** yerli icra hakimiyyətinin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətinə aid olması göstərilir. Nəticələrin aradan qaldırılması üçün maliyyə mənbələri qanunvericilikdə konkret olaraq göstərilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanun 8 iyun 1999-cu ildə Respublika prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir (**№6781Q**).

Bu qanun ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi, iqtisadi və sosial əsaslarını müəyyən edir. Qanunun məqsədi ətraf mühitin ekoloji tarazlığının mühafizəsi sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, təbii ekoloji sistemlərə

təsərrüfat və başqa fəaliyyətin zərərli təsirinin qarşısının alınmasından, bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasından və təbiətdən istifadənin səmərəli təşkilindən ibarətdir. Bu qanun ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii ehtiyatların səmərəli istifadəsi və bərpası, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədilə cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir. Qanun 14 fəsildən ibarətdir. I fəsil ətraf mühitin mühafizəsi üzrə terminlərə, anlayış və prinsiplərə həsr olunmuşdur. Qanunun II fəsli ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hüquqlar və vəzifələrə həsr olunmuşdur. Burada ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətin, vətəndaşların, ictimai birliklərin hüquq və vəzifələri, yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri verilmişdir.

Qanunun III fəsli təbiətdən istifadəyə aid olunmuşdur. Bu qanunda təbiətdən istifadəçilər müəyyən edilmiş və bununla əlaqədar limitlər və kvotalar, təbiətdən istifadəçilərin hüquq və vəzifələri verilmişdir.

Ətraf mühitin Mühafizəsi Qanununun IV fəsli ətraf mühitin, təbii ehtiyatların dövlət kadastrı və monitorinqi, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırmaya aiddir. Burada sahələr üzrə dövlət kadastrının aparılması qaydalarının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə əsasında müəyyən edilməsi göstərilmişdir. Bu qanunda həmçinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma və sertifikasiya obyektləri, məhsulları və texnologiya növləri müəyyən edilmişdir.

Qanunda həminin “Ətraf mühitin ekoloji tarazlığının pozulması”, “Təsərrüfat və digər fəaliyyət sahələrinə ekoloji tələblər”, “Ekoloji ekspertiza”, “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində təhsil, tərbiyə, elmi tədqiqatlar, statistika və informasiya”, “Fövqəladə ekoloji şərait və ekoloji fəlakətlər zonaları”, “Ətraf mühitin mühafizəsinə nəzarət”, “Ekoloji audit və onun həyata keçirilməsi”, “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunçuluğun pozulmasına görə məsuliyyət, mübahisələrin həlli”, “Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq” üzrə qaydalar, normalar, tətbiq sahələri və s. normativ aktlar verilmişdir.

Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu 27 may 2001-ci ildə təsdiq olunmuşdur (№109-İİQ). Bu qanun atmosfer havasının mühafizəsinin hüquqi əsaslarını müəyyən etməklə əhalinin əlverişli ətraf mühitdə yaşamasına və ətraf mühit barədə dəqiq məlumat almasına dair hüquqlarını həyata keçirməyə yönəldilmişdir. Qanunda atmosfer havasının mühafizəsi sahəsində dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsipləri, dövlətin vəzifələri, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin, qeyri hökumət təşkilatlarının hüquqları və vəzifələri verilmişdir.

Qanunda həmçinin Respublikada ekoloji üstünlüyün göstərilməsi prinsiplərini rəhbər tutaraq atmosfer havasının mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən fərqli qaydalar müəyyənləşdikdə, beynəlxalq müqavilələrin qaydalarının tətbiq edilməsinə yol verilməsi öz əksini tapmışdır.

Su təchizatı və tullantı sular haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu 28 oktyabr 1999-cu ildə (№723 - İQ) təsdiq olunmuşdur. Qanunun məqsədi əhalinin, müəssisə, idarə və təşkilatların dövlət standartlarının tələbinə cavab verən keyfiyyətli və lazımi miqdarda su ilə təmin edilməsi və tullantı sularının axıdılması sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsidir.

Qanunda su təchizatı müəssisələrinin vəziyyəti, məişət-icməli, istehsalat, ictimai ehtiyaclar üçün lazım olan su ilə təchizat məsələləri, su təchizatı üzrə sanitariya mühafizə zonaları, su təchizatının sabitliyi, su təchizatının keyfiyyəti, sudan istifadəyə müvəqqəti qaydalar və s. ətraflı şərh edilmişdir.

Tullantı sularının axıdılması üzrə kanalizasiya müəssisələrinin vəzifələri, yeni kanalizasiya qurğularının istismara verilməsi, ümumi istifadədə olan kanalizasiya sistemlərinə qoşulma və tullantı sularının axıdılması məsələlərinin razılaşdırılması, kanalizasiya sistemlərinin istismarının dayandırılması, tullantı su müəssisələri ilə kanalizasiya müəssisəsi arasında olan münasibətlər və s. bu qanunda öz əksini tapmışdır.

Torpağın münbitliyi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu 30

dekabr 1999-cu ildə (№788-İQ) təsdiq olunmuşdur. Bu qanunda dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqların münbitliyinin bərpasının, artırılmasının və mühafizəsinin hüquqi əsasları verilmişdir.

Torpağın münbitliyinin mühafizəsinin təşkili, münbitliyi itirilən torpağın təsərrüfat dövriyyəsindən çıxarılması və konservasiyası, torpağın münbitliyinin bərpası, artırılması və mühafizəsi sahəsində ekoloji tələblər, torpağın münbitliyinin təmin olunmasına dövlət himayəsi, torpaqların münbitliyi haqqında, qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət və mübahisələrin həlli və s. hüquqi və təşkilati məsələlər qanunda aydın verilmişdir.

Torpağın münbitliyinin bərpası, artırılması və mühafizəsi sahəsində ekoloji tələblər üzrə qanunvericilikdə göstərilir ki, torpaqda aqrokimyəvi, meliorativ, fitosanitar, eroziyaya qarşı mübarizə və digər tədbirlər həyata keçirildikdə müəyyən olunmuş ekoloji təhlükəsizlik normativləri və ətraf mühitin mühafizəsi tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci ildə qəbul etdiyi qanun (№423-İQ) radioaktiv şüa mənbələri sahəsində qəzasız fəaliyyətin, əhalinin radiasiya təhlükəsindən qorunması və sağlamlığının mühafizə edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Qanunda radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində hüquqi tənzimləmə, təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas prinsipləri, təhlükəsizliyin təmin olunması və bu sahədə dövlət orqanlarının, yerli özünüidarə orqanlarının vəzifələri verilmişdir. Qanunda həmçinin radiasiya təhlükəsizliyi şəraitinin qiymətləndirilməsi, ionlaşdırıcı şüa mənbələri ilə iş zamanı radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair tələblər, təbii radionuklidlərin təsirindən əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, qida məhsulları istehsalı və istifadəsi zamanı radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə tələblər, tibbi rentgenradioloji prosedurlar keçirilən zaman əhalinin radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, fərdi şüalanma dozasının uçotu və ona nəzarət və s. öz əksini tapmışdır.

İonlaşdırıcı şüa mənbələrindən istifadə edildikdə Azərbaycan Respublikası

hüdudlarında şüalanmanın aşağıdakı əsas gigiyenik normativləri müəyyənləşdirilmişdir:

— Əhali üçün illik yol verilən doza 0,001 zivertə bərabərdir. İnsan üçün bütün həyatı dövründə (70 il) yol verilən doza 0,07 zivert (zv) qəbul olunur. Ardıcıl 5 il ərzində orta illik yol verilən doza 0,001 zivertdən artıq olmamalıdır.

Radiasiya qurğularında işləyənlər üçün yol verilən orta illik doza 0,02 zivertə və ya həyatının müəyyən fəaliyyəti dövründə (50il) yol verilən doza 1 zivertə bərabər götürülür.

Əgər ardıcıl beş il ərzində orta illik yol verilən doza 0,02 zivertdən böyük olmazsa, onda bu beş ilin ayrı-ayrı illərində orta illik yol verilən doza 0,05 zivertə çata bilər. Əhalinin müəyyən olunmuş dozadan artıq şüalanmasına, həmçinin radiasiya qəzası ilə əlaqədar onların sağlamlığına, əmlakına və həyatına dəyən zərərə görə maddi ödəniş almaq hüququ vardır.

Bu qanunla müəyyən olunmuş yol verilən şüalanma dozalarının həddinə radiasiya fonunu və ya texnogen təsirlə dəyişilmiş radiasiya fonunun yaratdığı dozalar, habelə vətəndaşların (xəstələrin) diaqnostika və müalicə zamanı rentgen-radioloji və digər mənbələrdən aldıkları dozalar daxil edilmir. Şüalanma dozalarının qəbul olunmuş hədləri insan orqanizminin və onun ayrı-ayrı orqanlarının şüalanmaya məruz qalması zamanı yol verilə bilən dozaların müəyyənləşdirilməsi üçün ilkin hədlər kimi qəbul edilə bilər.

Qanunda eyni zamanda göstərilir ki, radiasiya qəzası şəraitində məhdud zaman intervalında sanitariya-gigiyena norma və qaydaları ilə müəyyənləşdirilmiş dozadan artıq dozalara da yol verilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları ilə yanaşı əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər də radiasiya təhlükəsizliyi hüququna malikdirlər. Radiasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında tələbləri yerinə yetirməyən və ya pozan hüquqi və fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq inzibati, mülki-hüquqi və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

İstehsalat və məişət tullantıları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 30 iyun 1998-ci il tarixdə (№514-İQ) qəbul olunmuşdur. Qanunda tullantılarla bağlı dövlət siyasətinin prinsipləri, tullantılarla bağlı fəaliyyət münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində hakimiyyət orqanlarının vəzifələri, tullantılarla əlaqədar mülkiyyət münasibətləri, tullantılarla bağlı istehsalat tələbləri, tullantıların emalı şərtləri, tullantıların yerləşdirilməsinə tələblər, yaşayış məntəqələrinin məişət tullantılarından təmizlənməsinə tələblər, tullantıların daşınmasına tələblər, tullantılarla bağlı fəaliyyətə dövlət nəzarəti və s. öz əksini tapmışdır.

Qanuna əsasən istehsal prosesində fiziki və hüquqi şəxslər tullantılarla bağlı fəaliyyətlərini xüsusi razılıq əsasında həyata keçirməli, az tullantılı texnologiyalar tətbiq etməli, tullantılarla əlaqədar qəza hallarının qarşısını almalı, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan qəza təhlükəsi yarandıqda və ya baş verdikdə bu barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və əhaliyə məlumat verməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət məəcəlləsinin 247-261-ci maddələri ekoloji cinayətlərə həsr olunmuşdur.

Cinayət məəcəlləsində işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi (qorunması) qaydalarını, ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını, baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliyinə və ziyanvericilərə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma, suyun (su mənbələrini), atmosferin, dəniz mühitinin cirkənməsinə, torpağı korlama, yerin təkinin qorunması və istifadəsi qaydalarını pozma və s. üzrə cavabdeh olan şəxslər üçün vurulan zərərin ağırlıq dərəcəsindən və məsuliyyətin məzmunundan asılı olaraq müəyyən vəzifə və ya fəaliyyət hüququndan məhrum edilmə və ya müəyyən edilmiş müddətə azadlıqdan məhrum olma cəzası müəyyən edilmişdir.

Ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası aşağıdakı Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmaq üzrə qanun qəbul etmişdir.

- **Avropanın canlı təbiətinin və təbii mühitinin qorunması haqqında;**
- **Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumat əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirak və ədalət məhkəməsinin açıq keçirilməsi**

haqqında BMT-nin konvensiyası;

— BMT-nin **“Bioloji müxtəliflik haqqında”** konvensiyası;

— BMT-nin **“Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi üzrə”**konvensiya;

—**Bitki mühafizəsi haqqında** beynəlxalq konvensiya;

— Birləşmiş Millətlər Təşkilatının **“İqlim Dəyişdirilməsi haqqında Çərçivə Konvensiyasına dair Kioto Protokolu”;**

— YUNESKO-nun **“Əsasən su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyəti olan sulu bataqlıq haqqında”** konvensiya;

— BMT-nin **“Təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına və kənarlaşdırılmasına nəzarət haqqında Bazel konvensiya”**sı;

—**“Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirklənməsi haqqında”** konvensiyası [3,4,5,14].

Bəzi Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmaq haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu olmadıqda belə onlardan əməli fəaliyyətdə istifadə olunur. Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikası indiyə qədər ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına dair 20-dən artıq beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur.

3.3. Ətraf mühitin mühafizəsində vətəndaşların hüquqi təminatı

Konstitusiyamızın bir sıra müddəalarında öz əksini tapmış, hər bir şəxsin konstitusion hüququ olan — sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ insanların təməl hüquqlarından biridir. Həmin hüquqlar aşağıdakı qaydada müdafiə olunur:

— hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı hüququ;

— yüksəkkeyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ;

— dövlət orqanlarının, həmkarlar ittifaqlarının, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin və vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (və ya hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət etmək hüququ;

— dövlət orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri, yaxud hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ.

Məlumdur ki, Konstitusiyaya ilə hər bir ölkə vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiə edilməsinə təminat verilir. Eyni zamanda həmin hüquq hər bir şəxsə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı məhkəmələrə müraciət etmək hüququ da verir.

Ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı dəqiq məlumatın alınmasının təminatı kimi Konstitusiyamızın 41-ci maddəsinin 3-cü bəndini göstərmək olar. Həmin maddəyə əsasən, insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edilirlər. Bununla yanaşı, hər bir şəxsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququna da təminat verilir. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə ölkə vətəndaşlarının ətraf mühitin zərərli təsirlərindən mühafizə edilməsi, onlara bir sıra mühüm hüquqların verilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

— hər bir vətəndaşın həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyəti və vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə tədbirlər haqqında dəqiq məlumat almaq hüququ;

— qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərəre görə ödənc almaq hüququ;

— qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ətraf mühitin mühafizəsinə aid yığıncaqlarda, mitinqlərdə, piketlərdə, yürüşlərdə və nümayişlərdə, referendumlarda iştirak etmək hüququ;

— insan həyatına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisələrin, qurğuların və başqa ekoloji zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi haqqında qərarların inzibati və ya məhkəmə qaydasında ləğv edilməsini və həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məhdud-

laşdırılmasını, müvəqqəti dayandırılmasını və hüquqi şəxslərin ləğv edilməsini tələb etmək hüququ;

— ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində təqsirkar təşkilatların, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlar və məhkəmələr qarşısında iddialar qaldırmaq hüququ [20,34].

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşlarımızın hüquqları bir sıra digər hazırda qüvvədə olan qanunvericilik aktlarında da öz əksini tapmışdır ki, onlardan biri də «Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunudur. Qanuna əsasən vətəndaşlar:

— indiki və gələcək nəsillərin səhhətinə mənfi təsir göstərməyən və onların sanitariya-epidemioloji salamatlığını təmin edən əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququna;

— xəstələnmə dərəcəsi, epidemioloji vəziyyət və radiasiya şəraiti, ətraf mühitin vəziyyəti və bunların insan sağlamlığına təsiri, aparılmış gigiyena ekspertizalarının, digər xüsusi ekspertizaların nəticələri, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qəbul etdiyi, həyata keçirilməsi əhalinin sağlamlığına və ətraf mühitə təsirlə bağlı olan qərarlar haqqında tam, düzgün və pulsuz məlumat almaq hüququna;

— həyata keçirilməsi əhalinin sağlamlığına və ətraf mühitə təsirlə bağlı qərarların hazırlanmasında və icrasına nəzarətdə iştirak etmək hüququna;

— ətraf mühitin kimyəvi, fiziki, bioloji və digər amillərinin, habelə qida məhsullarının təsiri nəticəsində dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququna və s. malikdirlər (maddə 5-8).

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin radiasiya təhlükəsizliyi hüququ «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit olunmuşdur.

Əhali və ictimai birliklər ionlaşdırıcı şüa mənbələrindən istifadə ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlardan onların səlahiyyətləri çərçivəsində

radiasiya şəraiti və radiasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün görülən tədbirlər haqqında obyektiv məlumat almaq hüququna malikdirlər. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydalar və şərtlər daxilində ictimai birliklərin nümayəndələri ionlaşdırıcı şüa mənbələrindən istifadə ilə əlaqədar fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların ərazisinə daxil ola bilirlər. İonlaşdırıcı şüalanmanın təsiri və radiasiya qəzası ilə əlaqədar əhəlinin həyatına, sağlamlığına və əmlakına dəymiş zərərə görə onlar maddi ödəniş almaq hüququna malikdir (maddə 23, 24, 25 və 27).

Konstitusiyamızın 39-cu maddəsində təsbit olunmuş sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ — mahiyyətə müstəqil, lakin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan 3 əsas ekoloji hüququ müəyyən edir:

- əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ;
- ətraf mühitin vəziyyətinə dair dəqiq məlumat almaq hüququ;
- ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində sağlamlığa və ya əmlaka vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əlverişli ətraf mühit anlayışına ayrıca tərif verilməsə də, bu anlayışın hüquqi əhəmiyyətli əlamətləri öz əksini tapmışdır.

«Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda ətraf mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından ətraf mühitin ekoloji tarazlığının nizamlanmasını (maddə 30); ətraf mühitin keyfiyyət normativlərinin əsas göstəricilərini (maddə 31); əhəlinin sağlamlığının, bitki və heyvanlar aləminin mühafizəsi, onların genetik fondunun qorunması məqsədi ilə atmosferi, suyu, torpağı və yerin təkini çirkləndirən potensial təhlükəli kimyəvi və bioloji maddələrin yol verilə bilən miqdarını və əhəlinin sağlamlığının, əmək qabiliyyətinin mühafizəsini bitki və heyvanlar aləmi üçün əlverişli olan ətraf mühitin qorunması məqsədi ilə səs-küyün, silkələnmənin, elektromaqnit sahələrinin səviyyəsinin, radioaktiv şüalanmanın və digər zərərli fiziki təsirlərin yol verilə bilən son hədlərinin normativlərini (maddə 32), sanitariya-mühafizə və

digər mühafizə zonaları və onlardan istifadə qaydalarını müəyyən edən maddələr nəzərdə tutulmuşdur.

«Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, vətəndaşlar ətraf mühitin vəziyyətinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə dair dövlət, bələdiyyə orqanlarından, həmçinin məsul şəxslərdən tam, dəqiq və vaxtında informasiya almaq hüququna malikdirlər.

Qanunvericiliyə görə ətraf mühitə dair informasiya dedikdə, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin və canlı orqanizmlərin vəziyyəti, ətraf mühitə, insanların sağlamlığına təsir edən və ya edə biləcək fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitin komponentlərində baş verən və baş verə biləcək dəyişikliklər, onların qiymətləndirilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi və səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş tədbirlər və məsrəflər barədə məlumatlar başa düşülür.

Əhalinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi, onlara nəzarət, torpağın, suyun, yerin təkinin, atmosferin, meşələrin, heyvanlar və bitkilər aləminin qorunması, təbii ehtiyatlardan, habelə təkrar xammaldan istifadə, bu sahədə qayda və standartları müəyyənləşdirmək, həmçinin ətraf mühitin vəziyyətinə təsir göstərə bilən qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti olan dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları, onların sahə strukturları, digər ixtisaslaşdırılmış fəaliyyət növləri ilə məşğul olan qurumlar ətraf mühitə dair informasiya obyektləri sayılırlar.

Ətraf mühitə dair informasiyanın iki növü var: əldə edilməsi qaydalarına görə alınması məhdudlaşdırılan və açıq informasiya.

Ətraf mühitə dair informasiyanın alınmasına təminat — informasiyanın axtarılmasına şərait yaratmaq, sənədlərlə tanış olmaq, onların surətini əldə etmək, vəzifəli şəxslərdən müsahibələr götürmək, mətbuat konfranslarında və digər tədbirlərdə iştirak etmək, yazılı sorğulara rəsmi cavablar almaq hüququnun dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə məsul şəxslər tərəfindən təmin edilməsidir (maddə 5.).

Ekoloji hüquq pozuntusu nəticəsində sağlamlığa və əmlaka vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququ vətəndaşların konstitution hüquqlarından biri

olduğundan, onun araşdırılması üçün ekoloji məsuliyyəti başa düşmək lazımdır. Ekoloji məsuliyyət — çoxsahəli sosial-iqtisadi və hüquqi institutdur. Ekoloji məsuliyyətin əsasında ekoloji pozuntular durur. Həmin pozuntular özünü cəmiyyətin inkişaf prosesində iqtisadi və ekoloji vəhdəti elmi əsaslarla qoruyan normalara əməl etməməkdə və onları yerinə yetirməməkdə büruzə verir. Öz iqtisadi tələbatını ödəmək istəyən insanın təbiətə göstərdiyi təsir ekoloji münasibətlərin yaranması ilə nəticələnir ki, bu da «cəmiyyət-təbiət» qarşıdurması deməkdir. Bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi üçün ekoloji məsuliyyət mexanizmi fəaliyyət göstərir.

Ekoloji hüquqpozmada, qanunvericilikdə təsbit olunmuş insan sağlamlığına dəymiş ziyan, insanın ayrıca fərd şəklində deyil (məsələn, bədən xəsarəti və s. qəsdlər), təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərər, ümumilikdə insanların sağlamlığına dəymiş ziyan kimi başa düşülməlidir. Ətraf mühitə dəymiş ziyan təbiəti kəmiyyət (təbii ehtiyatların miqdarının azalması) və keyfiyyət (ətraf mühitin çirklənməsi, eroziya və s.) cəhətdən mənfi istiqamətdə dəyişdirir ki, bu da bütövlükdə insan həyatına və sağlamlığına təhlükə yaradır, vəziyyət dəyişkənliyi prosesi güclənir, əhalinin işgörmə qabiliyyəti aşağı düşür. Bu isə öz növbəsində iqtisadi və təsərrüfat cəhətdən əlverişsiz şəraitin yaranmasına səbəb olur.

Təbiətə dəymiş ziyana görə ekoloji cinayətlər, bu mənada, özünü iki formada göstərir: iqtisadi və ekoloji.

İqtisadi ziyan dedikdə təbiət istifadəçiləri, onların əmlakına və gəlirlərinə dəymiş ziyan başa düşülür. Ekoloji ziyan isə ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların dağıdılması və tükənməsi, təbii obyektlərə və bütünlükdə ekosistemlərə dəymiş ziyandır.

Qanunvericiliyə görə ətraf mühitə vurulmuş zərər dedikdə, ətraf mühitin qəza nəticəsində çirklənməsi zamanı müvafiq ərazi üçün yol verilən həddən artıq çirklənmiş torpaq sahələrinin və su obyektlərinin bərpasına tələb olunan vəsait, habelə atmosfer havasının çirklənməsi, heyvanlar və bitkilər aləminin məhv olması

ilə bağlı zərər başa düşülür.

Ekologiyanın əsas qanunu hesab olunan «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 79-cu maddəsində qeyd olunur ki, vətəndaşların həyatına və əmlakına vurulmuş zərər, zərərçəkənin əmək qabiliyyətinin itirilməsi dərəcəsi, onun müalicəsi və sağlamlığının bərpası üçün tələb olunan xərclər və itkilər nəzərə alınmaqla tam həcmdə ödənilməlidir. Eyni zamanda göstərilir ki, ətraf mühitə təhlükəli təsir edən fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər, onların təqsiri müəyyən edildikdə, məhkəmənin qərarı əsasında, ətraf mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpasına lazım olan faktiki xərclər həcmində zərər çəkmiş hüquqi və ya fiziki şəxsin hesabına köçürülür.

İnsan sağlamlığının pozulmasına, əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsinə, psixi çatışmazlıqlara və digər məsələlərə görə ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində dəymiş zərər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş qaydada ödənilir. Bu zaman ümumi qaydalara görə aşağıdakı xərclər mütləq nəzərə alınmalıdır:

- müalicə və sağlamlığın bərpası üçün çəkilən xərclər (ekoloji ziyan);
- əmək qabiliyyətinin itirilməsi ilə bağlı dəymiş maddi zərərin ödənilməsi xərcləri (iqtisadi ziyan);
- digər xərclər (vaxtından əvvəl təqaüdə çıxmağa görə, peşəkarlıqla əlaqədar buraxılmış imkanlar və s.). [3,4,5,20].

Nəticə və təkliflər

1. Ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin ekoloji-hüquqi normaları, təbiətdən istifadə hüququ, təbii obyektlərin mühafizəsi, onların mühafizəsinin tənzimlənmə formaları və metodları təhlil edilmişdir.

2. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin metod və formaları, müvafiq dövlət idarəetmə funksiyaları olan təbii obyektlərin uçotu və dövlət kadastrının aparılması, tədbirlərin planlaşdırılması, təbii obyektlərin bölgüsü, artırılması, onların ərazi quruluşu, nəzarət və hüquqi mübahisələrin həlli yolları ilə təmini məsələləri araşdırılmışdır.

3. Ətraf mühitdən istifadənin və təbiəti mühafizə tədbirlərinin prinsip və amillərinin qanuna, hüquq bərabərliyi və vəhdətinə, məsuliyyətə bağlılığı, onların obyektivlik, tarixilik və sistemlilik əsasında fəaliyyəti şərh olunmuş və həmin prinsiplərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş xalq hakimiyyəti, humanizm, sosial-ədalət, qanunilik, beynəlmiləçilik və s. uyğunluğu göstərilmişdir.

4. Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin idarə edilməsinin ekoloji-hüquqi aspektləri, idarəetmədə ümumi və xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları, onların hüquq və vəzifələri, ekoloji-hüquqi sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində idarəetmə orqanlarının fəaliyyət növləri araşdırılmış və ekoloji-hüquqi əhəmiyyətli qanunların, norma və standartların hazırlanması və təkmilləşdirilməsində onların rolu göstərilmişdir.

5. Ətraf mühitin mühafizəsinin idarə edilməsində iqtisadi mexanizmlərin bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhəmiyyəti göstərilmiş, qadağalar, məhdudiyyətlər, inzibati cəza tədbirlərinin, həmçinin yeni formalar olan təbii ehtiyatların kadastrı, material-texniki və maliyyə təminatı, təbiətdən istifadəyə görə haqq, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə ödəniş, kredit və vergi güzəştlərinin tətbiqi məqsəduyğun hesab edilir.

6. Təbii resurslardan istifadədə ekoloji-hüquqi və mənəvi aspektlərin nəzərə

alınması həm təbii sərvətlərdən səmərəli və kompleks istifadəni, həm də respublikamızda ekoloji durumun normal vəziyyətdə saxlanılmasını şərtləndirən amillər olduğu qeyd edilmişdir ki, bu da ekoloji tarazlığın qorunmasında əsas hesab olunur.

7.Dövlət idarəetmə orqanlarının ekoloji sahədəki vəzifələrinin idarəetmə,planlaşdırma və proqnozlaşdırma,əlaqələndirmə,uçot,nəzarət və yoxlama olduğu göstərilmiş,həmçinin təbiətdən istifadə sahəsində sosial-iqtisadi,inzibati-siyasi və sosial-mədəni fəaliyyət növləri olduğu qeyd edilmişdir.Dövlət idarəetmə orqanının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi olduğu və onun fəaliyyət istiqamətlərinin ekoloji-hüquqi aspektləri şərh olunmuşdur.

8.Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitdən istifadənin və mühafizənin dövlət tənzimlənməsinin bütövlükdə ekoloji problemlərin həlli və ekoloji təhlükəsizliyin təmini məsələləri olduğu və onların Respublika konstitusiyası və onun əsasında qəbul olunmuş qanunvericilik aktları ilə tənzim olunduğu qeyd edilmişdir.

9.Ətraf mühitin mühafizəsində və təbiətdən istifadədə vətəndaşların hüquqi müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası,"Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında","Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında","Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" və s. qanunlarla təminatı məsələləri ətraflı araşdırılmış və əhalinin sağlam ətraf mühitdə yaşama hüquqlarının həmin qanunlarla qorunduğu göstərilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev A., Abdullayev V. İnzibati hüquq (III hissə). Dövlət orqanlarında idarəetmə. Dərs vəsaiti. Bakı, Qanun, 2006, 592 s.
2. Axundzadə L.T., Əsədov A.Ə.– Aqrar hüququ, Bakı, “Qanun” 2003.
3. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyi (normativ-hüquqi aktlar toplusu). I cild. Bakı: Qanun, 2006.
4. Azərbaycan Respublikasının ekologiya qanunvericiliyi (normativ-hüquqi aktlar toplusu). II cild, Bakı: Qanun, 2007.
5. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003.
6. Ələsgərov M. Təbiət və qanun. Bakı, Yazıçı, 1980.
7. Göyçaylı Ş.Y., İsmayılov T. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, Şirvannəşr, 2006, 176 s.
8. Əsədov A.O., Axundzadə L.T, Quliyeva Z.N’ Ekologiya hüququ: Dərslik. Bakı, 2007, 512 səh.
9. Atakişiyev M.C. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı – 2004.
10. Şimova O.S., Sokolovski N.R. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı-2013
11. Quliyev T.S. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı. Bakı-2008.
12. Bayramov K.B. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri. Bakı, 2012.
13. Qurbanzadə A.A. Ekologiya: sosial və iqtisadi əsasları. Bakı, 2010.
14. Sadıqov A.S., Xəlilov İ.B. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2009.
15. Mahmudov N.İ. Azərbaycanın mineral-xammal sərvətləri və ətraf mühit. Bakı, 2000.

16. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, 2007.
17. Nəbiyev N. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. Bakı-2000.
18. Hüseynov T.B., Məmmədov R.H., Mehdiyeva V.Z. Təbii resurslar və davamlı inkişaf. Bakı-2008.
19. Məmmədov Z.S. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı-2010.
20. Dolxanov A.B. Təbiətdən istifadənin hüquqi əsasları. Bakı-2008.
22. Xəlilov Ş.B. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı-2006.
23. Рябчиков А.К. Экономика природопользования. Москва -2002.
24. Эндрес А., Квернер И. Экономика природных ресурсов . СПб. 2004.
25. Пахомова Н.В., Рихтер К.К. Экономика природопользования и охраны окружающей среды. СПб. 2001.
26. İsgəndərova A., Abbasov K. Ekologiya hüququ üzrə praktikum. Bakı, «Patronat-S» şirkəti, 2002, 576.
27. Mahmudov H. Təbii ehtiyatların istifadəsi və mühafizəsi. Bakı, 1999.
28. Məmmədov Q. Azərbaycanda torpaq islahatı: hüquqi və elmi-ekoloji məsələlər. Bakı, Elm, 2002, 412 s.
29. Məmmədov Q., Xəlilov M. Azərbaycanın meşələri. Bakı, Elm, 2002, 472 s.
30. Məmmədov Q. Azərbaycanın ekoetik problemləri: elmi, hüquqi, mənəvi aspektlər. Bakı, Elm, 2004, 380 s.
31. Məmmədov R., Məmmədli V. Ətraf mühitin qorunması statistikasi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Nəşriyyatı, 2003, 370 s.
32. Mustafayev Q.T. Ekoloji hüquq. Bakı, Futuroloq, 1999.
33. Nuriyev C., Əsgərov Ə., Əhmədov Z. Ekologiya hüququ. Dərslik. Bakı, Qanun, 2003, 348s.
34. Sarıyev R. İnsan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması: hüquqi və mənəvi amillərin vəhdəti. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2004, 160 s.